А. СОЛЖЕНІЦИН

ОДИН ДЕНЬ ІВАНА ДЕНИСОВИЧА

Повість

О п'ятій годині ранку, як завжди, вдарили підйом — молотком по рейці біля штабного барака. Переривчастий дзвін слабо пройшов крізь шибки, намерзлі в два пальці, і скоро стих: холодно було, і наглядачеві не було охоти довго дзвонити.

Дзвін затих, а заі вікном все так же, як і серед ночі, коли Шухов уставав до параші, була пітьма й пітьма, та трапляли у вікно три жовті ліхтарі: два — на зоні, один — в середині табору.

І барак щось не йшли відмикати, і не чути було, щоб днювальні брали бочку парашну на палиці — виносити.

Шухов ніколи не заспав підйому, завжди вставав по ньому — до розводу було години півтори часу свого, не казенного, і хто знає таборове життя, завжди може підзаробити: шити комунебудь чохол на рукавиці; багатому бриґаднику подати сухі повстяники просто на койку, щоб тому босоніж не топтатися навколо купи, не вибирати; або побігти по калтьорках, де кому треба прислужити, підмести чи щось піднести; або йти до їдальні збирати миски з столів і зносити їх стопками в посудомийку — теж нагодують, але там охочих багато, не одіб'єшся, а головне — як у мисці що лишилось, не втримаєшся, почнеш миски лизати. А Шухову кріпко запам'яталися слова його першого бриґадира Кузьоміна — старий був таборовий вовк, сидів на дев'ятсот сорок третій рік уже дванадцять років і своєму поиовне— ню, привезеному з фронту, якось на голому прорубі біля вотню сказав:

— Тут, хлоп'ята, закон — тайга. Але й тут люди живуть. У таборі ось хто гине: хуго миски лиже, хто на санчастину покладається та хто до кума ходить стукати.

Щодо кума — це він, звичайно, перегнув. Вони то себе бережуть. Тільки береження їх — на чужій крові.

Завжди Шухов на підйом уставав, а сьогодні не встав. Ще з вечора йому було якось не так, чи то морозило, чи то ломило. І вночі не вгрівся. Крізь сон усе ввижалося — то ніби зовсім захворів, то трохи відходив. Усе не хотілося, щоб ранок.

Але ранок прийшов своєю чергою.

Та й де тут угрієшся — на вікні льоду налипло, і на сггінах уздовж стику з стелею по всьому бараку — великий барак! — павутинка біла. Іній.

Шухов не вставав. Він лежав нагорі вагонки, з головою накрившись ковдрою і бушлатом, а в тілогрійку, в один підібганий рукав, усунув обидві стопи разом. Він не бачив, але зі звуків усе розумів, що діялося в бараці і в їх бригадному куті. Ось, важко ступаючи по коридору, днювальні понесли одну з вісьмивідерних параш. Вважається інвалідом, легка робота, ану ж, піди винеси, не розливши! Ось у 75-й бриґаді гупнули на підлогу в'язку повстяників з сушарні. А ось — і в нашій (і наша була сьогодні черга повстяники сушити). Бригадир' і помбриґадир узуваються мовчки, а вагонка їх скрипить. Помбриґадир зараз у хліборізку піде, а бригадир — у штабний барак, у ППЧ.

Та не просто до нарядчиків у ППЧ, як щодень ходить, — Шухов пригадав: сьогодні доля вирішується — хочуть їх 104-у бригаду фу— ґонути з будівництва майстерень на новий об'єкт "Соцпобутгородок". А Соцпобутгородок той — поле голе, у завалах сніжних, і перш ніж там що

робити, треба ями копати, стовпи ставити і колючий дріт від себе самих тягнути — щоб не втекти. А потім будувати.

Там, певна справа, місяць погрітися не буде де — ні хижки. І вогню не розведеш — чим палити? Уколюй на совість — один рятунок.

Бригадир стурбований, поладнати йде. Якунебудь іншу бригаду, неповоротку, туди замість себе штовхнути. Звичайно, з порожніми руками не домовишся. Півкіла сала старшому нарядчику понести. А то й кілограм.

Спроба не біда, чи не спробувати в санчастину махнути, від роботи на деньок звільнитися? Ну, просто тобі все тіло розбирає.

І ще— хто з наглядачів сьогодні чергує?

Чергує — пригадав: Півтора Івана, худий та довгий сержант чорноокий. Перший раз глянеш — просто страшно, а пізнали його — з усіх черговиків найпокладистіший: ні в карцер не саджає, ні до начальника режиму не тягає. Так що полежати можна, аж поки до їдальні дев'ятий барак.

Вагонка затряслась і захиталась. Вставало зразу двоє: нагорі — сусід Шухова баптист Альошка, а внизу — Буйновський — капітан другої ранґи колишній.

Старики днювальні, винісши обидві параші, полаялися, кому йти за окропом. Лаялися уїдливо,, як баби. Електрозварник з 20-ї бри— ґеди ревнув:

— Ей, ґноти! — і попурив на них повстяником. — Помирю!

Повстяник глухо стукнувся об стіл. Замовкли.

У сусідній бриґаді ледь бурмотав помбриґадир:

— Василю Федоровичу! У продстолі пересмикнули, гади: було де— в'ятисоток чотири, а стало тільки три. Кому ж не додати?

Він тихо це сказав, алеж, звичайно, вся та бриґада чула і причаїлася: від когось увечорі шматочок відріжуть.

А Шухов лежав і лежав на спресованій тирсі свого матраца. Хоч би вже одне щось брало — або забило в лихоманці, або ломити перестало. А то ні те, ні се.

Поки баптист шепотів молитви, з вітерка повернувся Буйновсь— кий і оголосив ні до кого, але ніби зловтішно:

— Ну, тримайся, червонофльотці! Тридцять ступнів певних!

І Шухов вирішив — іти в санчастину.

І тут же чиясь власть імуща рука зірвала з нього тілогрійку і ковдру. Шухов скинув бушлат з обличчя, підвівся. Під ним, рівняючись головою з верхньою нарою вагонки,, стояв худий Татарин.

Значить, чергував він поза чергою і підкрався тихо.

— ІЩе — вісімсот п'ятдесят чотири! — прочитав Татарин з білої латки на спині чорного бушлата. — Три доби кондею з виводом!

І ледве тільки: прозвучав його своєрідний здавлений голос, як у всьому півтемному бараці, де лямпи торіли не всі, де на п'ятдесятьох заблощичених вагонках спало двісті чоловіка, відразу заворушилися і почали з поспіхом одягатися всі, хто ще не встав.

— За що, громадянине начальнику? — надаючи своєму голосові більше жалісливости, ніж відчував, запитав Шухов.

З виводом на роботу — це ще півкарцера, і гарячого дадуть, і замислюватися ніколи. Повний карцер — це коли без виводу.

— На підйом не встав? Пішли: до комендатури, — пояснив Татарин ліниво, бо і йому, і Шухову, і всім було зрозуміле, що таке кондей.

На безволосому м'ятому обличчі Татарина не було ніякого виразу. Він обернувся, шукаючи другого крілика, але всі вже, хто в пітьмі, хто під лямпочкою, на першому поверсі вагонок і на другому, проштовхували ноги в чорні ватяні штани з нумерами н а лівому коліні або, вже одягнені, загорталися й спішили до виходу — перечекати Татарина надворі.

Якби Шухову дали карцер за що інше, де б він заслужив — не було б так образливо. А то й образа була, що завжди він вставав між першими. Але відпроситися в Татарина не можна було, він знав. І, продовжуючи відпрошуватися просто для порядку, Шухов тим часом натягнув ватяні штани (вище лівого коліна на них теж був пришитий затяганий, забруднений шмат1, і на ньому виведений чорною, уже збляклою фарбою нумер Щ-854), надів тілогрійку (на ній таких ну— мерів було два — на трудях один і один на спині), вибрав свої повстяники з купи на підлозі, шапку надів (з таким же шматком і нуме— ром спереду) і вийшов слідом за Татарином.

Уся 104-а бриґада бачила, як виводили Шухова, але ніхто слова не мовив: ні до чого, та й що скажеш? Бригадир міг би трошки боронити, та його вже не було. І Шухов теж нікому ні слова не мовив, не став дратувати Татарина. Сніданок доглянуть, догадаються.

Так і вийшли вдвох.

Мороз був з імлою, що стискає дихання. Два великих прожектори били по зоні навхрест з далеких кутових вишок. Світили ліхтарі зони і внутрішні ліхтарі. Так багато їх настромляли, що вони засліплювали зорі.

Риплячи повстяниками по снігу, швидко пробігали зеки у своїх справах — хто у вбиральню, хто в кацтьорку, інший — на склад посилок, той крупи здавати на індивідуальну кухню. У всіх них голова влізла в плечі, бушлати загорнені, і всім їм холодно не так від морозу, як від думки, що й цілий день бути на цьому морозі. А Татарин у своїй старій шинелі з заяложеними голубими петлицями ішов рівно, і мороз наче не брав його.

Вони пройшли повз високу дощану загороду навколо БУР-у — кам'яної таборової тюрми; повз колючий дріт, що охороняв таборову пекарню від ув'язнених; повз ріг штабного барака, де, підхоплена товстим дротом, висіла на стовпі вкрита інеєм рейка; повз другий стовп, де в затишку, щоб не показував дуже низько, весь укритий інеєм, висів термометр. Шухов з надією стрельнув оком на його молочно-білу рурку: якби він показував сорок один, не випадало б ви— таняти на роботу. Тільки ніяк сьогодні не витягало на сорок.

Увійшли в штабний барак і зразу ж — у наглядацьку. Там виявилося, як Шухов уже й зметикував по дорозі: ніякого карцера йому не було, а просто підлога в наглядацькій не вимита. Тепер Татарин оголосив, що прощає Шухова, і наказав йому вимити підлогу.

Мити підлогу в наглядацькій було справою окремого зека, якого не виводили за зону, — безпосереднє діло днювального по штабному бараку. Але, давно в штабному бараку обжившись, він був ухожий у кабінетах майора, і начальника режиму, і кума, прислужував їм, деколи чув таке, чого не знали й наглядачі, і з деякого часу вважав, що мити підлоги для простих наглядачів йому випадає ніби й низько. Ті покликали його раз, другий, зрозуміли, в чому справа, і стали смикати на підлоги з роботяг.

У наглядацькій жарко палилася піч. Роздягнувшись до своїх брудних сорочок, два наглядачі грали в дамки, а третій, як був, у підперезаному кожусі й повстяниках спав на вузькій лавці. У куті стояло відро з ганчіркою.

Шухов утішився і сказав Татарину за помилування:

— Спасибі, громадянине наїчальнику! Тепер ніколи не буду залежуватися.

Тут закон був простий: закінчиш — підеш. Тепер, коли Шухову дали роботу, ніби й ломити перестало. Він узйв відро і без рукавиць (у поспіху забув їх під подушкою) пішов до колодязя.

Бриґадири, що ходили в ППЧ — "планово-производственная часть" — збилися коло стовпа, а один, з молодших, колишній Герой Радянського Союзу, зліз на стовп і протирав термбметр.

Знизу радили:

— Ти тільки набік дихай, бо підійметься.

— Фуїметься! — підійметься !.. не впливає.

Тюріна, шуховського бриґадира, між ними не було. Поставивши відро і сплівши руки в рукавах, Шухов з цікавістю спостерігав.

А той хрипко сказав з стовпа:

— Двадцять сім з половиною, хріновина.

І ще раз поглянувши для певности, сплигнув.

— Та він неправильний, завжди бреше, — сказав хтось. — Хіба правильний у зоні повісять?

Бриґадири розійшлися. Шухов побіг до колодязя. Під опущеними, але не зав'язаними навушниками пошпигувало вуха морозом.

Зруб колодязя був укритий товстим нальодом, так що ледве пролазило в діру відро. І вірьовка стояла кілком.

Рук не чуючи, з паруючим відром Шухов повернувся в наглядацьку і встромив руки в колодязьну воду. Потепліло.

Татарина не було, а наглядачів збилося четверо, вони облишили дамки і сон і сперечалися, по скільки їм дадуть у січні пшона (у ви— селку з продуктами було зле, і наглядачам, хоч картки давно скінчилися, продавали деякі продукти окремо від виселкових, за знижкою).

— Двері притискай, ти, падло! Дме! — повернувся один з них.

Шяк не випадало зранку мочити повстяники. А й перевзутися ні

в що, хоч і в барак побіжиш. Різних порядків із взуттям набачився Шухов за вісім років сидіння: бувало, і зовсім без повстяників зиму переходжували, бувало, і черевиків тих не баїчили, тільки лапті та ЧТЗ (з ґуми взуття, слід автомобільний). Тепер ніби з взуттям підладилось: у жовтні одержав Шухов (а чому одержав — з помбриґади— ром разом у каптьорку вчепився) черевики кремезні, твердоносі, з місцем на дві теплі онучі. З тиждень ходив, як іменник, усе новими закаблуками постукував. А в грудні повстяники надійшли — житу— ха, вмирати не треба. Так якийсь же чорт у бухгальтерії начальникові нашептав: повстяники, мовляв, хай одержують, а черевики здадуть. Мовляв, не порядок — щоб зек дві пари мав відразу. І довелося Шухову вибирати: або в черевиках усю зиму наскрізь, або у повстяниках, хоч і в відлигу, а

черевики віддай. Доглядав, солідолом зм'якшував, черевики новісінькі, ах — нічого так не було шкода за вісім років, як цих черевиків. На одну купу кинув, на весні уже твої не будуть.

Зараз Шухов так зметикував: моторно виліз з повстяників, поставив їх у кут, кинув туди онучі (ложка брязнула на підлогу; хоч як швидко споряджався в карцер, а ложки не забув) і босоніж, щедро розливаючи ганчіркою воду, кинувся під повстяники наглядачам.

— Ти! гад! легше! — похопився один, підбираючи ноги на стілець.

— Риж? Риж іде за іншою нормою, з рижем ти не рівняй!

— Та ти скільки води набираєш, дурню? Хто ж так миє?

— Громадянине начальнику! А інакше його не помиєш. Уївся ж бру д...

— Чи ти бачив коли, як твоя баба підлоги мила, одоробло?

Шухов випростався, тримаючи, в руці танчірку з спливаючою водою. Він усміхнувся простодушно, показуючи брак зубів, проріджених цингою в Усть-Іжмі у сорок третьому році, як доходив. Так доходив, що кривавою бігункою начисто його проносило, виснажений шлунок нічого приймати не хотів. А тепер тільки шепелявлення з тото часу лишилося.

— Від баби мене, громадянине начальнику, у сорок першому році відставили. Не пригадую і яка вона, баба.

— Отак вони й миють... Нічого, падлюки, не вміють і не хочуть. Хліба того не варті, що їм дають. Киїзяком би їх годувати:

— Та на фуя його й мити щодня? Сирість не виводиться. Ти от як, чуєш, вісімсот п'ятдесят четвертий! Ти легенько протри, щоб тільки мокрувато було, і геть звідсіля.

— Риж! Пшонянку з рижем ти не рівняй!

Шухов порався жваво.

Робота — вона як палиця, кінців у неї два: для людей робиш — якість дай, для дурня робиш — дай показуху.

А інакше давно б усі видохли, справа відома. Шухов протер дошки підлоги, щоб плям сухих не лишалося, ганчірку невикручену кинув за піч, біля порога свої повстяники натягнув, вихлюпнув воду на доріжку, де ходило начальство, — і навскоси, повз лазню, повз темну прохололу будівлю клюбу, похитав до їдальні.

Треба було ще і в санчастину устигнути, ломило знову всього. І ще треба було перед самою їдальнею на наглядачів не втрапити: був наказ начальника табору суворий — одинаків відсталих ловити і в карцер саджати.

Перед їдальнею сьогодні — випадок такий дивний — натовп не тиснувся, черги не було. Заходь.

Всередині стояла пара, як у лазні, — напливи морозу від дверей і пара від баланди. Бригади сиділи за столами або тлумилися в проходах, чекали, коли місця звільняться. Перегукуючись через тісноту, від кожної бриґади роботяги по два, по три носили на дерев'яних тацях миски з баландою і кашею й шукали для них місця на столах. І однак же не чує, остолоп, спина дубова, на тобі, штовхнув тацю. Хлюп, хлюп! Рукою його вільною — по карку, по карку! Правильно! Не стій на дорозі, не виглядай, де підлизати.

Там, за столом, ще ложки не вмочивши, хлопець молодий хреститься, значить, українець західній, і то новачок.

А росіяни — і якою рукою хреститися, забули.

Сидіти в їдальні холодно, їдять переважно в шапках, але не поспішаючи, виловлюючи розвар зітлілої дрібної рибки з-під листя чорної капусти і випльовуючи кісточки на стіл. Коли їх набереться гора на столі — перед новою бригадою хтонебудь змахне, і там вони до— тріскують на підлозі.

А просто на підлогу кістки плювати — вважається ніби й неохайно.

Посеред барака ішли в два ряди чи то стовпи, чи то підпірки, і при одному з таких стовпів сидів однобриґадник Шухова Фетюков, пильнував його сніданок. Це був з останніх бриґадників, слабіший від Шухова. Зовні бриґада вся в одних чорних бушлатах і в нумерах однакових, а всередині і геть нерівно — східцями йде. Буйновського не посадиш коло миски сидіти, та й Шухов не кожну роботу прийме, є нижчі від нього.

Фетюков помітив Шухова і зідхнув, віддаючи місце.

— Уже прохололо все. Я за тебе їсти хотів, думав — ти в кондеї.

І — не лишився чекати, знаючи, що Шухов йому не залишить, обидві миски відтинкує чисто.

Шухов витягнув з повстяника ложку. Ложка ця була дорога йому, пройшла з ним усю північ, він сам одливав її в піску з алюмінієвого дроту, на ній і наколка стояла: "Усть-Ижма, 1944".

Потім Шухов зняв шапку з голеної голови — хоч як холодно, але ніяк не міг він дійти до того, щоб їсти в шапці — і, каламутячи відстояну

баланду, швидко перевірив, що там потрапило в миску. Трапило так, середньо. Не з початку бака наливали, але й не вибовтки. Фетюкову вистачить того, що він, миску доглядаючи, з неї картоплю виловив. Одна радість у баланді буває, що вона гаряча, але Шухову припала тепер зовсім холодна. Одначе він почав її їсти так само повільно, зосереджено. Тут уже хоч хай дах горить — поспішати не треба. Не рахуючи сну, таборовик живе для себе тільки ранком десять хвилин за сніданком, та за обідом п'ять, та п'ять за вечерею.

Баланда не мінялася з дня на день, залежало — який овоч на зиму заготовлять. Минулого року заготовили одну солону моркву — так і пройшла баланда на чистій морквиці з вересня до червня. А тепера —, капуста чорна. Найпоживніший час таборовику — червень: кожен овоч кінчається, і його заступають крупами. Найгірший час — липень: кропиву в котел січуть.

З рибки дрібної траплялися все тільки кістки, м'ясо 'з кісток зварилося, розлізлося, тільки на голові й на ховсті трималося. На крихкій сітці рибчиного кістяка не лишаючи ні луски, ні м'ясинки, Шухов ще м'яв зубами, висмоктував кістяк — і випльовував на стіл. У кожній рибі він їв усе: чи то зябри, чи хвіст і очі їв, коли вони на місті траплялися, а коли виварювалися й плавали у мисці окремо — великі риб'ячі очі, — не їв. З нього1 за це сміялися.

Сьогодні Шухов заощадив: не зайшовши в барак, пайка не одержав і тепер їв без хліба. Хліб — його потім окремо натиснути можна, ще поживніше.

На друге була каша з магари. Вона застигла в один згусток, Шухов відламував її шматочками. Магара не те що холодна — вона й гаряча ні смаку, ні насичення не лишає: трава й трава, тільки жовта, під вигляд пшона. Придумали давати її замісто крупів, кажуть — від китайців. У вареній вазі триста грамів тягне — і гаразд: каша не каша, а йде за кашу.

Облизавши ложку і засунувши її на попереднє місце у повстяник, Шухов надів шапку і пішов у санчастину.

Було все так само темно в небі, з якого таборові ліхтарі зігнали зорі. І все такими ж широкими струмами два прожектори розтинали таборову зону. І як цей табір, Окремий, починали — ще фронтових ракет освітлювальних дуже багато було в охорони, ледь погасне світло — сиплють ракетами над зоною, білими, зеленими, червоними, війна справжня. Потім перестали ракети кидати. Чи дорого обходяться?

Була все та ж ніч, що й при підйомі, але досвідченому окові із різних дрібних прикмет легко було визначити, що скоро вдарять розвід. Помічник Кривого (днювальний по їдальні Кривий від себе годував і тримав ще помічника) пішов кликати на сніданок інвалідний шостий барак, тобто тих, що не виходять за зону. У культурно— виховну частину поплентався старий маляр з борідкою — за фарбою і пензлем, нумери писати. Знову ж Татарин широкими кроками, поспішаючи, перетяв лінійку в напрямі штабного барака. І взагалі зовні народу поменшало' — значить, усі прихилились і гріються в останні солодкі хвилини.

Шухов моторно сховався від Татарина за ріг барака: другий раз упіймаєшся — знову присікаються. Та й ніколи не треба ловити ґав. Старатися треба, щоб ніякий наглядач тебе одинцем не бачив, а тільки в натовпі. Може, він шукає людину на роботу послати, може, нема на кому зло зігнати. Читали ж он наказ по бараках — перед наглядачем за п'ять кроків знімати шапку і по двох кроках надіти. Один наглядач плентається, як сліпий. Йому байдуже, а для других це насолода. Скільки за ту шапку в кондей перетягали! Ні, вже за рогом перестоїмо.

Проминув Татарин — і вже Шухов зовсім націлився в санчастину, як його осяяло, що сьогодні ж ранком до1 розводу призначив йому довгий латиш із сьомого барака прийти купити дві склянки самосаду, а Шухов заклопотався, з голови вилетіло. Довгий латиш учора ввечорі одержав посилку, і, може, завтра цього самосаду вже не буде, чекай тоді місяць

нової посилки. Добрий у нього самосад, міцний помірно і пахучий. Рудуватенький такий.

Зажурився Шухов, затоптався — чи не повернути до сьомого барака. Але до санчастини зовсім мало лишалося, і він потрухикав до ґанку санчастини. Чути скрипів сніг під ногами.

У санчастині, як завжди, так було чисто в коридорі, що страшно ступати по підлозі. І стіни фарбовані емалевою білою фарбою. І білі всі меблі.

Але двері кабінетів були всі закриті. Лікарі, гляди, ще з ліжок не підводилися. А в дижурці сидів фельдшер — молодий хлопець Коля Вдовушкін, за чистим столиком, у свіженькому білому халаті — і щось писав.

Нікого більше не було.

Шухов зняв шапку, як перед начальством, і, за таборовою звичкою лізти очима куди не слід, не міг не зауважити, що Ніколай писав рівними-рівними рядками, і, кожен рядок відступивши від краю, акуратно один під одним починав з великої літери. Шухову було, звичайно, відразу зрозуміло, що це — не робота, а наліво, але йому до того не було справи.

— Ось що... Ніколай Семенич... Я нібито ... хворий ... — ніяково, ніби зазіхаючи на щось чуже, сказав Шухов.

Вдовушкін підняв від, роботи спокійні великі очі. На ньому був очіпочок білий, халат білий, і нумерів видно не було.

— Що ж ти пізно так? А увечорі чому не прийшов? Ти ж знаєш, що ранком прийому нема? Списки звільнених уже в ППЧ.

Все це Шухов знав. Знав, що й увечорі звільнитися не простіше.

— Та воно, Колю ... Воно звечора, коли треба, так і не болить...

— А що — воно? Воно — що болить?

— Та збагнути, буває, і ніщо не болить. А недужий увесь.

Шухов не був із тих, хто липне до санчастини, і Вдовушкін це

знав. Але йому дане право звільнити ранком тільки двох чоловіка — і двох він уже звільнив, і під зеленуватим склом на столі записані були ці два чоловіки, і підведена риска.

знав. Але йому дане право звільнити ранком тільки двох чоловіка — і двох він уже звільнив, і під зеленуватим склом на столі записані були ці два чоловіки, і підведена риска.

— Тож треба було турбуватися раніше. Що ж ти —— під самий розвід? На!

Вдовушкін вийняв термометр із банки, куди вони були опущені крізь прорізи в марлі, обтер від розчину і дав Шухову тримати.

Шухов сів на лавку при стіні, на самий краєчок, ледь-ледь щоб не перекинутися разом з нею. Незручне місце таке він вибрав навіть не навмисне, а мимоволі показуючи, що санчастина йому чужа і що прийшов він до неї за дрібницею.

А Вдовушкін писав далі.

Санчастина була в найглухішому, далекому куті зони, і звуки сюди не досягали ніякі. Ні ходики не стукали — ув'язненим годинників не

передбачено. Час за них знає начальство. І навіть миші не скребли — усіх їх виловив лікарняний кіт, ДО' того призначений.

Дивно було Шухову сидіти в такій чистій кімнаті, тиші такій, при яскравій лямпі повних п'ять хвилин і нічого не робити. Оглянув він усі стіни — нічого на них не знайшов. Оглянув свою тілогрійку — нумер на грудях обтерся, щоб не зацапили, треба підновити. Вільною рукою ще бороду перевірив на обличчі — велика виперла, від тої лазні росте, днів більше десяти буде. А й не заважає. Ще днів через три лазня буде, тоді й поголять. Чого в голярні марно в черзі сидіти? Хизуватися Шухову нема для кого.

Потім дивлячись на біленький-біленький очіпочок Вдовушкіна, Шухов пригадав медсанбат на ріці Ловаті, як він прийшов туди з пошкодженою щелепою і — недотепа ж хрінова! — з доброї волі в лад вернувся. А міг п'ятку днів полежати.

Тепер от мріється: захворіти б тижнів на два, на три, не тяжко і без операції, але щоб у лікареньку поклали;, — лежав би, здається, три неділі, не ворухнувся, а вже годують бульйоном пісним — хай і так.

Але пригадав Шухов, тепер і в лікарні не влежиш. З якимсь там етапом новий доктор появився — Степан Григорович, прудкий такий та голосний. Сам метушиться, і хворим нема спокою: вигадав усіх нележачих хворих виганяти на роботу при лікарні: оторожу городити, доріжки робити, на клюмби землю наносити, а зимою — снігозатримання. Каже, од хвороби робота — перший лік.

Від роботи коні дохнуть. Це розуміти треба. Якби ухайдакався сам на кам'яній кладці — певно тихо б сидів.

... А Вдовушкін писав своє. Він, правда, виконував роботу "ліву", але для Шухова незбагненну. Він переписував новий довгий вірш, який

учора одчистив, а сьогодні обіцяв показати Степанові Григоровичу., тому самому лікареві, поборнику трудотерапії.

Як це тільки в таборах діється, Степан Григорович і порадив Вдовушкіну назватися фельдшером, поставив його на роботу фельдшера, і почав Вдовушкін учитися робити уколи у вени на темних роботягах, у добропорядній голові яких не могло б і вміститися, що фельдшер може бути зовсім і не фельдшером. Був же Коля студентом літературного факультету, заарештованим із другого курсу. Степан Григорович хотів, щоб він написав у тюрмі те, чого не дали йому на волі.

. . . Крізь ПОДВІЙНІ, непрозорі ВІД бІЛОГО' льоду шибки ледве чутно дійшов дзвінок розводу. Шухов 'зідхнув і встав. Морозило його, як і раніше, але прослизнути, видно, не виходило. Вдовушкін простягнув^ руку за термометром, подивився.

— Бачищ, ні те, ні се, тридцять сім і дві. Якби тридцять вісім, тоді кожному ясно. Я тебе звільнити не можу. На свій страх, як хочеш, лишайся. Після перевірки вважатиме доктор хворим — звільнить, а здоровим — одкажчик, і в БУР. Іди вже ліпше за зону.

Шухов нічого не відповів і не кивнув навіть, шапку насунув і вийшов.

Теплий змерзлого хібаї розуміє коли?

Мороз тиснув. Мороз уїдливою імлою боляче схопив Шухова і змусив його закашляти. У морозі було1 двадцять сім, у Шухові тридцять сім. Тепер хто кого. Підтюпцем побіг Шухов до барака. Лінійка на виліт була вся порожня, і табір весь стояв порожній. Була та хвилинка коротка, млослива, коли вже все одірване, але прикидаються, що ні, що не буде розводу. Конвой сидить у теплих касарнях, сонні толови прихиливши до Гвинтівок, — їм теж не масло свіже в такий мороз на вишках тоитатися. Вахтері на головній вахті підкидають у піч вугілля. Наглядачі в наглядацькій докурюють останню цигарку перед обшуком. А ув'язнені,

уже одягнені у все своє шмаття, підперезані усіма вірьовочками, обгорнувшися від підборіддя до очей ганчірками від морозу, — лежать на нарах поверх ковдр у повстяниках і, очі закривши, завмирають. Аже поки бриґадир крикне: "Пі-дйом!"

Дрімала з усім дев'ятим бараком і 104-а бригада. Тільки помбриґа— дир Павло, ворушачи губами, щось рахував олівцем та на верхніх нарах баптист Альошка, сусід Шухова, чистенький, умитий, читав записну книжку, де у нього була переписана половина євангелії.

Шухов убіг хоч і прожогом, а тихо зовсім, і — до помбриґадиро— вої вагонки.

Павло підвів голову.

— Не посадили, Іване Денисовичу? Живі? (Українців західніх ніяк не переучать, вони і в таборі по-батькові та на "ви" називають).)

Із столу взявши, подав пайок. А на пайку — цукру черпачок перекинутий купкою білою.

Дуже поспішав Шухов і все ж відповів пристойно (помбриґадир — теж начальство, від нього навіть більше залежить, ніж від начальника табору). Хоч і як поспішав, з хліба цукор губами зняв, язиком підлизнув, однією ногою на кронштайник — лізти натору ліжко заслати, — а пайок так і так оглянув, і рукою підкидом зважив: чи є в ньому ті п'ятсот грамів, що належать. Пайків цих тисячу не одну одержав Шухов у тюрмах і в таборах, і хоч жодного з них на терезах перевірити не довелося, і хоч галасувати і помпувати права він, як людина боязка, не насмілювався, але кожному арештанту і Шухову давно зрозуміло, що, чесно важачи, у хліборізці не втримаєшся. Недодача є в кожному пайку — тільки яка, чи велика? От кожного дня й дивишся, душу заспокоїти — може, сьогодні обдурили мене не надто? Може, у моєму грами майже всі?

— Грамів двадцять недотягає, — вирішив Шухов і переломив пайок надвоє. Одну половину запхав за пазуху, під тілогрійку, а там у нього кишенька біла спеціяльно пришита (на фабриці тілогрійки для зеків шиють без кишень). Другу половину, заощаджену за сніданком, думав з'їсти тут таки, але з поспіхом їжа не їжа, змарнується даром, без насичення. Націлився запхнути півпайка в тумбочку, але знову передумав: пригадав, що днювальних уже два рази за злодійство били. Барак великий, як проїжджий двір.

І тому, не випускаючи хліба з рук, Іван Денисович витягнув ноги з повстяників, зручно лишивши там і онучі і ложку, зліз босий нагору, розширив дірочку в матраці і туди, у тирсу, заховав свого півпайка. Шапку з голови зірвав, витягнув з неї голочку з ниточкою (теж захована глибоко, на шмоні шапки також обмацують; якось наглядач голкою вколовся, ледве Шухову зі зла голову не розбив). Стьоб, стьоб, стьоб — от і дірочку за схованим пайком пристьобав. Тим часом цукор у роті розтанув. Все в Шухові було напружене докраю — от зараз надрядчик у дверях зареве. Пальці Шухова славно ворушились, а голова, забігаючи наперед, розкладала, що далі.

Баптист читав євангелію не зовсім про себе, а так ніби в дихання (може, для Шухова навмисне, вони ж, ці баптисти, люблять агітувати):

— Тільки б той не потерпів хто з вас як убивця, або як злодій, або як захланний на чуже. А коли як християнин, то не соромся, а прославляй Бога за таку долю".

За що Альошка молодець: цю свою книжечку так запихає зручно в щілину в стіні — на жодному шмоні ще не знайшли.

Тими ж швидкими рухами Шухов звісив на перекладину бушлат, повитягав з-під матраца рукавички, ще пару благих онуч, вірьовочку й ганчірку з двома поворозками. Тирсу в матраці трохи розрівняв (важка вона, збита), ковдру навкруг підгорнув, подушку кинув на місце —

босоніж таки зліз униз і став обуватися, спершу в добрі онучі, нові, потім у погані, поверху.

І тут бригадир протаркнувся, встав і оголосив:

— Кін-чай ночувати, сто четверта! Ви-ходь!

І відразу вся бриґада, дрімала чи не дрімала, встала, запозіхала і пішла до виходу. Бригадир дев'ятнадцять років сидить, він на роз— вод і хвилину раніше не вижене. Сказав — "виходь!" — значить, край виходити.

І поки бриґадники, важко ступаючи, без слів виходили один за другим спочатку в коридор, потім у сіни і на Ґанок, а бригадир 20-ої, наслідуючи Тюріна, теж оголосив: "Виг-ходь!" — Шухов устиг повстяники обути на дві онучі, бушлат надіти поверх тілогрійки і туго підперезатися вірьовочкою (паси шкіряні як були в кого, то одібрали — не можна в Особлагу пас).

Так Шухов з усім устиг і в сінях наздогнав останніх своїх бригадників — спини їх з нумерами виходили через двері на ґаночок. Товстуваті, обгорнувши на себе все, що тільки було з одежини, бригадники навкоси, ключем, не силкуючись наздогнати один одного, тяжко йшли до лінійки і тільки поскрипували.

Усе ще темно було, хоч небо зі сходу зеленіло й світліло. І тонкий, злий потягував зі сходу вітерець.

Від цієї хвилини нема гіршої — на розвід іти ранком. У пітьмі, в мороз, з черевом голодним, на день цілий. Язик відбирає. Говорити один з одним не захочеш.

Коло лінійки метушився молодий нарядчик.

— Ну, Тюрін, скільки чекати? Знову тягнешся?

Та молодшого нарядчика хіба Шухов боїться, тільки, не Тюрін. Він йому задурно й не дихне на морозі, тупцює собі мовчки. І бриґада за ним по снігу: туп-туп, скрип-скрип.

А кілограм сала, мабуть, одніс — бо знов у свою колону прийшла 104-а, по сусідніх бриґадах видно. На Соцгородок когось з бідніших та дурніших поженуть. Ой, люто там сьогодні буде: двадцять сім з вітерцем, ні вкритися, іні погрітися!

Бриґадиру сала багато треба: і в ППЧ нести, і своє черево запихати. Бриґадир хоч сам посилок не одержує — без сала не сидить. Хто з бриґади одержить — зараз йому дарунок несе.

А інакше не проживеш.

— У тебе, Тюрін, сьогодні один хворий, на виході двадцять три?

— Двадцять три, — бриґадир киває.

Кого ж нема? Пантєлєєва нема. Та хіба ж він хворий?

І відразу шу-шу-шу по бриґаді: Пантєлєєв, сука, знову в зоні лишився. Нічим він не хворий, опер його залишив. Знову буде стукати на когось.

Удень його викличуть без перешкод, хоч три години тримай, ніхто не бачив,, не чув.

А записують по санчастині ...

Уся лінійка чорніла від бушлатів — і вздовж її повільно проштовхувалися бриґади вперед, до шмону. Пригадав Шухов, що хотів оновити нумерок на тілогрійці, протиснувся через лінійку на той бік. Там до маляра два-три зеки в черзі стояли. І Шухов став. Нумер нашому братові — одна шкода, за ним здаля наглядач тебе зауважить, і конвой запише, а не оновиш нумера вчасно — тобі ж кондей: чому нумера не пильнуєш?

Малярів у таборі троє, малюють для начальства картини безкоштовні, а ще в чергу ходять на розвід нумери писати. Сьогодні старий з борідкою сивенькою. Як на шапці нумер пише пензельком — ну, чисто як піп миром лоба маже.

Помалює, помалює і в рукавицю' дихає. Рокавиця плетена, виношена, рука костеніє, чисел не виводить.

Маляр поновив Шухову "Щ-854" на тілогрійці, і Шухов, уже не загортаючи бушлата, тому що до шмона лишалося недалеко, з вірьовочкою в руці наздогнав бригаду. І відразу роздивився: однобри— ґадник його Цезар курив, і курив не люльку, а цигарету — значить, підстрельнути можна. Але Шухов не став просто просити, а зупинився зовсім поруч з Цезарем і впівповорота дивився повз нього.

Він дивився повз і ніби байдуже, але бачив, як після кожної затяжки (Цезар затягався рідко, в замисленні) ободок червоного попелу пересувався по цигареті, зменшуючи її і посуваючись до мундштука.

Тут же й Фетюков, шакал, підсмоктався, став прямо просто Цезаря і в рот йому заглядає, і очі горять.

У Шухова ні тютюнинки не лишилося, і не передбачав він сьогодні раніше вечора роздобути — він весь напружився в чеканні, і бажанішим йому зараз був цей хвостик цигарки, ніж, здається, воля сама, але він би себе не принизив і так, як Фетюков, у рот би не дивився.

У Цезарі всіх націй намішано: не то він грек, не то єврей, не то циган — не зрозумієш. Молодий ще. Картини знімав для кіна. Але й першої недозняв, як його посадили. У нього вуса чорні,, збиті, густі. Тому не зголили тут, що на ділі так знятий, на карточці.

— Цезаре Марковичу! — не витримав, прослинявив Фетюков. — Дайте разок потягнути!

І обличчя його пересмикувалося від жадоби й бажання.

... Цезар піввідкрив повіки, напівспущені над чорними очима, і подивився на Фетюкова. З-за того він і став курити частіше люльку, щоб не заважали йому, коли він курить, не просили дотягнути. Не тютюну йому було шкода, а перерваної думки. Він курив, щоб збудити в собі сильну думку і дати їй знайти щось. Та ледве він запалював цигарету, як відразу ж у кількох очах бачив: "Лиши докурити!".

... Цезар повернувся до Шухова і сказав:

— Візьми, Іване Денисовичу!

І великим пальцем вивернув горющий недопалок з бурштинового мундштука.

Шухов стрепенувся (він і чекав так, що Цезар сам йому запропонує), однією рукою поспішно вдячно брав недокурок, а другою страхував знизу, щоб не впустити. Він не ображався, що Цезар гидував дати йому докурити в мундштуці (у кого рот чистий, а в кого й гунявий), і пальці його загартовані не обпалювалися, тримаючись за самий вогонь. Головне, він Фетюкова-шакала перетяв і ось тепер тягнув дим, поки губи стали горіти від вогню. М-м-м-м! Дим розійшовся по голодному тілу, і в ногах віддало і в голові.

І тільки ця благість по тілу розлилася, як почув Іван Денисович гудіння:

— Сорочки нижні відбирають!..

Так і все життя у зека, Шухов привик: тільки й дивись, щоб на горло тобі не кинулися.

Чому — сорочки? Сорочки ж сам начальник видавав? !. Ні, не так...

Уже до шмона лишилося дві бриґади попереду, і вся 104-а роз^ глянула: підійшов від штабного барака начальник режиму ляйте— нант Волковой і крикнув щось наглядачам. І наглядачі, що без Волкового шмоняли сяк-так, тут заярилися, як звіри, а старшина їх крикнув:

— Ро-озстебнути сорочки!

Волкового не те, що зеки, не те що наглядачі, сам начальник табору, мабуть, боїться. От Бог шельму значить, прізвищечко дав! — інакше, як вовком, Волковой не дивиться. Темний, та довгий, та нахмурений — ганяє швидко. Вирине з-за барака: "А тут чого зібралися?" Не вкриєшся. Спочатку він ще нагая тягав, як рука до ліктя, шкіряного, крученого. В БУР-і ним шмагав, кажуть. Або на перевірці вечірній стлумляться зеки біля барака, а він підкрадеться ззаду та хлясь нагаєм по шиї: "Чому в лад не став, падло?" Як хвилею від нього натовп ударить. Опечений за шию схопиться, витре кров, мовчить: коби ще БУР-у не1 дав.

Тепер чомусь перестав нагая носити.

У мороз на простому шмоні, як не вечорами, то хоч ранком порядок був м'який: в'язень розстібав бушлат і розводив його поли на боки. Так ішли по п'ять,, і п'ять наглядачів назустріч стояло. Вони обстукували зека по боках підперезаної тілогрійки, хляпали по єдиній дозволеній кишені на правому коліні, самі бували в рукавицях, і коли щось

незрозуміле намацували, то не витягали відразу, а питали, лінуючись: "Це — що?"

Ранком що шукати у зека? Ножі? Так їх не з табору носять, а в табір. Ранком перевірити треба, чи не несе з собою їжі кілограмів з три, щоб з нею втекти. Був час, коли так того хліба боялися, шматочка двохсотграмового на обід, що' був наказ виданий: кожній бриґаді зробити собі дерев'яну валізу і в тій валізі носити весь хліб бриґадний, всі шматочки від бриґадників збирати. Що вони цим міркували вигадати — не можна додуматися,, аі скорше щоб людей мучити, турбота зайва: пайок цей свій надкуси, та приміть, та клади у валізу, а вони, шматки, однаково подібні, всі з одного хліба, і всю дорогу про те думай і карайся, чи не поміняють твій шматок, та один з другим сперечайся, іноді й до бійки. Тільки одного разу збігло з виробничої зони троє на автомашині і таку валізу хліба прихопили. Спам'ятались тоді начальники і всі валізи на вахті порубали. Носи, мовляв, знову кожен для себе.

Ще перевірити ранком треба, чи не одягнений цивільний костюм під зеківський? Так речі ж цивільні давно чисто у всіх виметені і до кінця строку не віддадуть, казали. А кінця строку в цьому таборі ще ні в кого не було.

І перевірити — чи не несе листа, щоб через вільного штовхонути? Та тільки ж у кожного листа шукати — до обіду проваландаєшся.

Але крикнув щось Волковой шукати — і наглядачі швидко рукавиці познімали, тілогрійки наказують розгорнути (де кожен тепло баракове сховав), сорочки розстебнути — і лізуть перемацувати, чи не піддягнене що проти статуту. Належить зекові дві сорочки — нижня та верхня, решту зняти! — Отак передали зеки із ряду в ряд наказ Волковото. Котрі раніше бригади пройшли — їхнє щастя, уже й за брамою деякі, а ці — розкривайся! У кого піддягнене — знімай тут же на морозі!

Так і почали та нелад у них вийшовшу брамі уже прочистилося, конвой з вахти реве: давай! давай! І Волковой на 104-ій положив гнів на милість: записувати, на кому що зайве, увечорі самі у кап— тьорку здадуть і пояснювальну записку напишуть: як і чому приховали. На Шухову то все казенне, на, мацай — груди та душа, а у Цезаря сорочку флянелеву записали, а у Буйновського, на тобі, камізельку чи начеревник якийсь то. Буйновський — в крик, на міноносцях своїх звик, а в таборі і трьох місяців нема:

— Ви права не маєте людей на морозі роздягати! Ви д е в ' я — т о ї статті карного кодексу не знаєте! ..

Мають. Знають. Це ти, брате, ще не знаєш.

— Ви не радянські люди! — довбе їх капітан. — Ви не комуністи!

Статтю з кодексу Волковой ще терпів, а тут, як блискавка

чорна, пересмикнувся:

— Десять діб суворого!

І тихіше старшині:

— Під вечір оформиш.

Вони ранками не люблять в карцер брати: людино-вихід втрачається. Хай день спину погне, а ввечорі його в БУР.

Тут таки й БУР по ліву руку від лінійки: кам'яний, двома крилами. Друге крило цієї осени добудували — в одному вже не вміщалися. На вісімнадцять камер в'язниця, та одиночки з камер нагороджені. Увесь табір дерев'яний, одна в'язниця кам'яна.

Холод під сорочку зайшов, тепер не виженеш. Що прикриті були зеки — усе марно. І так же нудно тягне спину Шухову. У ліжечко лікарняне лягти б зараз — і спати. І нічого більше не хочеться. Тільки б ковдру важчу.

Стоять зеки перед брамою, застібаються, зав'язуються, а зовні конвой:

— Давай! Давай!

І надрядчик у спину пхає:

— Давай! Давай!

Одна брама. Передзонник. Друга брама. І поруччя з обох боків коло вахти.

— Стій! — кричить вахтер. — Як отара баранів. Розберись по п'ять!

Уже розвиднювалося. Догоряв вогонь конвою за вахтою. Вони перед розводом завжди розпалювали вогонь — щоб погрітися і щоб рахувати видніше.

Один вахтер голосно, різко відраховував:

— Перша! Друга! Третя! 7

І п'ятки відокремлювалися і йшли ланцюжками окремими, так що хоч ззаду, хоч спереду дивись: п'ять голів, п'ять спин, десять ніг.

А другий вахтер — контролер, при других поруччях мовчки стоїть, тільки перевіряє, чи правильний рахунок.

І ще ляйтенант стоїть, дивиться.

Це від табору.

Людина — дорожча золота. Однієї голови за дротом забракне — свою голову туди додаси.

І знову бриґада злилася докупи.

І тепер сержант конвою рахує:

— Перша! Друга! Третя!

І п'ятки знову відокремлюються і йдуть ланцюжками окремими.

І помічник начальника варти з другого боку перевіряє.

І ще ляйтенант.

Це від конвою.

Ніяк не можна помилитися. За зайву голову розпишешся — своєю головою заміниш.

А конвоїрів напхано! Півколом охопили колону ТЕЦ, автомати піднесли, просто в морду тобі тримають. І собаководи з собаками сірими. Один собака зуби вискалив, наче сміється над зеками. Конвоїри всі в кожухах, лише шестеро в тулупах. Тулупи у них змінні: той надіває,, кому на вишку йти.

І ще раз, змішавши бриґади, конвой перерахував усю колону ТЕЦ п'ятками.

— На сході сонця найбільший мороз буває! — оголошує кавто— ранґ. — Тому що це остання точка нічного охолодження.

Капітан любить взагалі пояснювати. Місяць який — чи молодик, чи старий, — розрахує тюбі на який хочеш рік, за який хочеш день.

На очах доходить капітан, щоки позападали, — а бадьорий.

Мороз тут за зоною, де вітерок потягує, кріпко покусував навіть обличчя Шухова, до всього звикле. Зметикувавши, що так і буде він по дорозі на ТЕЦ дути весь час у морду, Шухов вирішив надіти ганчірку. Ганчірка на випадок зустрічного вітру в нього, як і в багатьох інших, була з двома поворозочками довгими. Визнали зеки, що ганчірочка така помагає. Шухов охопив обличчя до самих очей, попід вухами поворозочки провів, на карку зав'язав. Потім карк відворотом шапки закрив і підняв ковнір бушлата. Ще передній відворот шапчини спустив на чоло. І так у нього спереду одні очі лишилися. Бушлат у поясі він добре затягнув мотузочкою. Усе тепер гаразд, тільки рукавиці тонкі і руки вже закляклі. Він тер і ляскав ними, знаючи, що зараз доведеться взяти їх за спину і так тримати всю дорогу.

Начальник варти прочитав щоденну обридлу арестантську "молитву" :

— Увага, в'язні! В ході пересування зберігати суворий порядок колони! Не розтягуватись, не набігати, із п'ятки в п'ятку не переходити, не розмовляти, по боках не оглядатися, руки тримати тільки назад! Крок праворуч, крок ліворуч — вважається втечею, конвой відкриває вогонь без попередження! Передній, кроком руш!

І, мабуть, пішли попереду два конвоїри по дорозі. Хитнулася колона спереду, захитала плечима, і конвой, праворуч і ліворуч від колони кроків на двадцять, а один за одним через десять кроків, — пішов, тримаючи автомати напоготові.

Снігу не було вже з тиждень, дорога протерта, утоптана. Обітнули табір — став вітер навскоси в обличчя. Руки тримаючи ззаду, а голови опустивши, пішла колона, як на похорон. І видно тобі тільки ноги двох-трьох, та шматочок землі утоптаної, куди своїми ногами переступити. Від часу до часу який конвоїр крикне: "Ю— сорок вісім! Руки назад!" "Б — п'ятсот два! Підтягнутися!" Потім і вони рідше кричати стали: вітер січе, дивитися заважає. їм же ганчірочками: зав'язуватися не дозволено. Теж служба незавидна...

Снігу не було вже з тиждень, дорога протерта, утоптана. Обітнули табір — став вітер навскоси в обличчя. Руки тримаючи ззаду, а голови опустивши, пішла колона, як на похорон. І видно тобі тільки ноги двох-трьох, та шматочок землі утоптаної, куди своїми ногами переступити. Від часу до часу який конвоїр крикне: "Ю— сорок вісім! Руки назад!" "Б — п'ятсот два! Підтягнутися!" Потім і вони рідше кричати стали: вітер січе, дивитися заважає. їм же ганчірочками: зав'язуватися не дозволено. Теж служба незавидна...

У колоні, коли тепліше, всі розмовляють — кричи не кричи на них. А сьогодні пригнулися всі, кожен за спину переднього ховається, і поринули в свої думки.

Дума арестантська — і та не вільна, усе до того ж повертається, усе знову перебирає: чи не намацають пайок у матраці? у санчастині чи звільнять увечорі? посадять капітана чи не посадять? і як Цезар на руки дістав свою білизну теплу? Напевно, підмазав у каптьорці особистих речей, звідки ж?

Через те, що без пайка снідав і що холодне все з'їв, почував себе Шухов сьогодні не нагодованим. І щоб у череві не смоктало, їсти не просило, перестав він думати про табір, став думати, як лист буде скоро додому писати.

Колона пройшла повз деревообробний, побудований зеками, повз житловий квартал (збирали бараки теж зеки, а живуть вільні), повз клюб новий (теж зеки все, від фундаменту до стінного розпису, а кіно вільні дивляться), і вийшла колона в степ, просто проти вітру і проти червонавого сходу. Голий білий сніг лежав краями, праворуч і ліворуч, і деревця по всьому степу не було жодного.

Почався рік новий, п'ятдесят перший,, і мав у ньому Шухов право на два листи. Останній одіслав він у липні, а відповідь на нього одержав у жовтні. В Усть-Іжмі, там інакший був порядок, пиши хоч щомісяця. Та що в листі напишеш? Не частіше Шухов і писав, ніж тепер.

Із дому Шухов пішов двадцять третього червня сорок першого року. У неділю люди з Поломни прийшли до церкви і кажуть: війна. У Поломні дізналася пошта, а в Темгеньові ні в кого до війни радіо не було. От зараз, пишуть, у кожній хаті радіо хардакає, дротяне.

Писати тепер — що у вир темний камінці кидати. Що впало, що потонуло — тому відгуку нема. Не напишеш, в якій бригаді працюєш, який бриґадир у тебе Андрій Прокопович Тюрін. Зараз з Кіль— ґасом, лотишем, більше про що говорити, ніж з домашніми.

Та й вони раз на рік пишуть — життя їхнього1 не зрозуміти. Голова колгоспу, мовляв, новий — так він щороку новий. Колгосп укрупнили — так його і раніше укрупняли, а потім знову дробили. Ну, ще хто норми трудоднів не виконує — городи підтиснули до п'ятнадцяти соток, аі кому й попід самою хатою обтяли.

Чого Шухову ніяк не зрозуміти, це пише жінка, з війни з самої жодна жива душа в колгоспі не прибавилась: хлопці всі і дівки всі, хто як ухитриться, але валом ідуть або в город на завод, або на торфорозробки. Чоловіків з війни половина зовсім не вернулась, а котрі вернулися — колгоспу не визнають: живуть дома, а працюють на стороні. Чоловіків у колгоспі: бриґадир Захарко Васильович та тесля

Тихон вісімдесят чотирьох років, одружився недавно,, і діти вже є. Тягнуть же колгосп ті баби, які ще з тридцятого року.

От цього Шухову й не зрозуміти ніяк: живуть дома, а працюють на стороні. Бачив Шухов життя одноосібне, бачив колгоспне, але щоб чоловіки в своєму ж селі не працювали — цього він не може прийняти ... Ніби відхожий промисел, чи що? А з косовицею ж як?

Відхожі промисли, жінка відповіла, кинули давно. Ні по теслярству не ходять, чим сторона їхня була славна, ні корзин з лозиі не плетуть, нікому це тепер не потрібне. А промисел є таки один новий, веселий — це килими фарбувати. Привіз хтось з війни трафарети, і з того часу пішло, пішло, і все більше таких мастаків — фарбарів набирається: ніде не причислені, ніде не працюють, один місяць допомагають колгоспові, якраз у косовицю та в жнива, а за те на одинадцять місяців колгосп йому довідку дає, що колгоспник такий то відпущений у своїх справах і залеглостей за ним немає. І їздять вони по всій країні і навіть у літаках літають, тому що1 час свій бережуть, а гроші гребуть тисячами великими, і всюди килими малюють: п'ятдесят карбованіцв килим на абиякому простиралі старому, яке дадуть, якого не шкода, — а малювати той килим ніби годину одну, не більше. І дуже жінка надію покладає, що повернеться Іван і теж таким фарбарем стане. І вони тоді вийдуть з убожества, в якому вона б'ється, дітей у технікум віддадуть, і замість старої хати гнилої нову поставлять. Усі фарбарі собі нові хати ставлять, край залізниці хати стали тепер не п'ять тисяч, як раніше, а двадцять п'ять.

Просив він тоді жінку описати — як же він буде фарбарем, як зроду малювати не вмів? І що то за килими такі дивні, що на них? Відповідала жінка, що малювати їх тільки дурень не зможе: наложи трафарет і маж пензлем крізь дірочки. А килими є трьох Гатунків: один "Тройка" — у красній упряжі тройка везе офіцера гусарського, другий килим — "Олень", а третій — під перський. І ніяких більше малюнків немає, але й за ці по всій країні люди спасибі кажуть і з рук рвуть. Тому що справжній килим не п'ятдесят карбованців, а тисячі коштує.

Хоч би одним оком кинути; Шухову на ці килими...

По таборах та по в'язницях відвик Іван Денисович розкладати, що завтра, що за рік та чим родину годувати. Про все за нього начальство думає — воно, ніби, й легше. І сидіти йому ще зиму-літо та зиму-літо. А стурбували його ці килими...

Заробіток, видно, легкий, гарячий. І від своїх сільських відставати ніби образливо... Але, в душі, не хотів би Іван Денисович за ці килими братися. Для них зухвалість потрібна, нахабство, комусь на лапу лізти. А Шухов сорок літ землю топче, уже зубів нема половини і на голові лисина, нікому ніколи не давав і не брав ні з кого і в таборі не навчився.

Легкі гроші — вони й не важать нічого, і почуття такого нема, що ось, мовляв, ти заробив. Правду старі люди казали: за що не доплатиш, того не доносиш. Руки в Шухова ще добрі, зможуть, чи я* він собі на волі ні пічником, ні теслею, ні бляхарем роботи не знайде?

От тільки через позбавлення прав не візьмуть ніде, та й додому не пустять — ну, тоді хоч і за килими берися.

Колона тим часом дійшла і зупинилася перед вахтою широко розкиненої зони об'єкту. Ще раніше, з рогу зони, два конвоїри в тулупах відокремились і побрели по полю до своїх далеких вишок. Поки всі вишки конвой не обсяде, в середину не пустять. Начкар з автоматом на плечах пішов на вахту. А з вахти, з комина, дим, не перестаючи, клубочеться: вільний вахтер всю ніч там сидить, щоб дощок не вивезли і цементу.

Навскоси через браму дротяну, і через усю будівельну зону, і через далекий дріт, що по той бік, — сонце встає велике, червоне, наче в імлі. Поруч з Шуховим Альошка дивиться на сонце і радіє, усмішка на губи зійшла. Щоки запалі, на пайку сидить, ніде не підробляє — чим

тішиться? Неділями все з іншими баптистами шепочеться. З них табори, як з гуски вода.

Намордник дорожній, ганчірочка, за дорогу вся змокла від дихання і подекуди морозом її прихопило, корою стала льодовою. Шухов зсунув її з обличчя на шию і став до вітру спиною. Ніде його особливо не протягло, а тільки руки змерзли в тонких рукавицях, та заніміли пальці на лівій нозі: повстяник лівий — горілий, другий раз підшитий.

Поперек і спину всю до плечей тягне, ломить — як працювати?

Озирнувся — і на бригадира обличчям утрапив, той у задній п'ятці йшов. Бриґадир у плечах міцний, та й образ у нього широкий. Хмурий стоїть. Сміфуйочками він бриґаду свою не пестить, а годує — можливо, про великий пайок турбується. Сидить він другий строк, син ГУЛАГ-у, таборовий звичай знає наскрізь.

Бриґадир у таборі — це все: добрий бриґадир тобі життя друге дасть, поганий бриґадир у дерев'яний бушлат зажене. Андрія Про— коповича знав Шухов ще з Усть-Іжми, тільки там у нього в бриґаді не був. А коли з Усть-Іжми, з загального табору, перегнали п'ятдесят восьму статтю сюди, у каторжний, — тут його Тюрін підібрав. З начальником табору, з ППЧ, з прорабами, з інженерами Шухов не мас справи: всюди його бриґадир заступить, груди сталеві у бригадира. Зате ворухне бровою, пальцем покаже — біжи, роби. Кого хочеш у таборі обдурюй, тільки Андрія Прокоповича не обдурюй. І будеш жити.

І хочеться Шухову спитати бриґадира, чи там таки працювати, де вчора, чи на інше місце переходити — а боязко уривати його високу думу. Щойно Соцгородок з плечей скинув, тепер, можливо, процентовку обмірковує, від неї п'ять наступних днів харчування залежить.

Обличчя у бриґадира у великих подзьобинах, від віспи. Стоїть проти вітру — не зморщиться, шкіра на обличчі — як кора дубова.

Ляпають руками, перетоптуються в колоні. Злий вітерець! Уже, здається, на всіх шістьох вишках полки сидять — знову в зону не пускають. Пильність помпують.

Ну! Вийшов начкар з контролером з вахти, по обидва боки брами стали і браму розвели.

— Роз-берись по п'ятках! Пер-ша! Дру-га!

Закрокували арештанти, як на параду, кроком ледве не стройовим. Аби тільки в зону прорватися, там не вчи, що робити.

За вахтою близько — будка контори, біля контори стоїть прораб, бригадирів збирає, та вони й самі до нього. І Дер туди, десяцький із зеків, сволота порядна, свого брата-зека гірше псів ганяє.

Вісім годин, п'ять хвилин по восьмій (щойно енерґопоїзд прогудів), начальство боїться, щоб зеки часу не— марнували, по угріваль— нях не розпорошилися — а в зеків день великий, на все часу вистачить. Хто в зону зайде, схиляється: там трісочка, тут трісочка, нашій печі вогонь. І в нори ховаються.

Тюрін звелів Павлові, помічнику, іти з ним у контору. Туди ж і Цезар повернув. Цезар багатий, два рази на місяць посилки-, усім підсунув, кому треба, — і п р и д у р к о м працює в конторі, помічником нормувальника.

А решта 104-а зразу набік, і бігом, бігом.

Сонце зійшло червоне, імлисте над зоною порожньою: там щити збірних домів, снігом занесені, там кладка кам'яна почата, та на фундаменті й покинута, там хобот: ескаватора переломлений лежить, там ківш, там мотлох залізний, канав накопано, траншей, ям нави—

вертано, авторемонтні майстерні під перекриття виведені, а на горбі — ТЕЦ у початку другого поверху.

І — поховалися всі. Тільки шість вартових стоять на вишках, та біля контори метушня. Оце то і є наша мить! Старший прораб скільки, кажуть, загрожував рознарядку всім бригадам давати з вечора — а ніяк не налагодить. Тому що з вечора до ранку у них усе навпаки перевертається.

А мить — наша! Поки начальство розбереться — приткнись, де тепліше, сядь, сиди, ще наломиш спину. Добре, як коло печі — онучі перевернути: та трохи погріти їх. Тоді увесь день ноги теплі будуть. Але й без печі — однак добре.

Сто четверта бригада ввійшла у велику залю в авторемонтних, де засклили з осени і 38-а бригада бетонові плити ллє. Одні плити в формах лежать, інші стояком поставлені, там арматура сітками. До верху високо і підлога земляна, тепло тут не буде тепло, а все ж цю залю опалюють, вугілля не шкодують: не для того, щоб людям грітися, а щоб плити ліпше схоплювало. Навіть градусник висить, і в неділю, коли табір чомусь на роботу не вийде, вільний теж палить.

Тридцять восьма, звичайно, чужих нікого1 до печі не допускає, сама обсіла, онучі сушить. Гаразд, ми й тут, у куточку, нічого.

Задом ватяних штанів, що всюди вже насиділися, Шухов пристосувався на край дерев'яної форми, а спиною до стіни приперся. І коли він одхилився — натягнулися його бушлат і тілогрійка, і лівим боком грудей, при серці, він відчув, як потискує тверде щось. Це тверде було — із внутрішньої кишеньки ріжок хлібного окрайця, тієї половини вранішнього1 пайка, яку він узяв собі на обід. Завжди він стільки з собою і брав на роботу і не зачіпав до обіду. Але він другу половину з'їдав за сніданком, а сьогодні не з'їв. І зрозумів Шухов, що нічого він не

заощадив: засмоктало його зараз той пайок з'їсти в теплі. До обіду — п'ять годин, довго.

А що в спині ломило — тепер у ноги перейшло, ноги такі слабі стали. Ех, до пічки б!..

Шухов положив на коліна рукавиці, розстебнувся, намордник свій дорожній, зледенілий розв'язав на шиї, переломив кілька разів і в кишеню сховав. Тоді дістав хлібчик у білій шматці і, тримаючи шматку за пазухою, щоб ні кришки повз ту шмаггку не впало, почав помалу-помалу відкусувати й жувати. Хліб він проніс під двома одежками, грів його власним теплом — і від того він не мерзлий був ні крапельки.

У таборах Шухов не раз пригадував, як на селі раніше їли: картоплю — цілими сковорідками, кашу — чавунцями, а ще раніше м'ясо — великими кавалками. Та молоко* тягли — хай черево лусне. А не треба було так, зрозумів Шухов у таборах. їсти треба — щоб думка уся на їжі була, от як зараз ці малі шматочки відку— суєш, і язиком їх мнеш, і щоками підсмоктуєш — і такий тобі запашний цей хліб чорний сирий. Що Шухов їсть вісім років, дев'ятий? Нічого. А ворочає? Го-го!

Так Шухов зайнятий був своїми двома стами грамами, а поблизу нього по тім же боці сиділа і вся 104-а.

Два естонці, як два рідні брати, сиділи на низькій бетоновій плиті і разом, за чергою, курили половинку цигарети з одного мундштука. Естонці ці були обидва білі, обидва довгі, обидва сухі, обидва з довгими носами, з великими очима. Вони так один одного трималися, іначе б одному без другого повітря синього бракувало. Бриґадир ніколи їх і не розлучав. І їли вони все пополам, і спали на вагонці зверху на одній. І коли стояли в колоні, або на розводі чекали, або на ніч лягали — все між собою розмовляли, завжди неголосно і не поспішаючи. А були вони зовсім не брати і познайомилися вже тут, у 104-й. Один, розказували, був рибалкою з побережжя, другого ж, коли совєти встановились, дитям

малим родичі у Швецію вивезли. А він виріс і надумав назад — в Естонії інститут кінчати.

От, кажуть, нація нічого не значить, у кожній, мов, нації погані люди є. А естонців скільки Шухов не бачив — поганих людей йому не траплялося.

І всі сиділи — хто на плитах, хто на обшивці до плит, кожний поринув у свої думи, мовчить. Фетюков-шакал назбирав десь недопалків (він їх і з плювачки виверне, не погидує), тепер на колінах їх розгортав і неперегорілий тютюнець осипав у один папірець. У Фетюкова на волі дітей троє, але як сів — від нього всі відмовилися, а жінка заміж вийшла: так допомоги йому ні звідки.

Буйновський стріляв-стріляв очима на Фетюкова, та й гавкнув:

— Ну, що заразу всяку збираєш? Губи тобі сифілісом обкидає! Кинь!

Кавторанґ — капітан, значить, другої ранґи, — він командувати привик, він з усіма людьми так розмовляє, як командує.

Але Фетюков від Буйновського ні в чому не залежить — кавто— ранґу посилки теж не йдуть. І, недобре усміхаючись ротом півпо— рожнім, сказав:

— Почекай, кавторанґ, вісім років посидиш — ще й ти збирати будеш. Гордовитіші за тебе люди в табір приходили...

Фетюков на себе міряє, а кавторанґ, може, і витримає...

— Що-що? — недочув глухуватий Сенька Клевшін. Він думав, про те розмова йде, як Буйновський сьогодні на розводі погорів. — Задиратися не треба було! — скрушно похитав вік головою. — Усе обійшлося б.

Сенька Клевшін — він тихий бідолаха. Вухо в нього луснуло одне, ще в сорок першому. Потім у полон попав, тікав, ловили, упхнули в Бухенвальд. У Бухенвальді чудом смерть оминув, тепер відбуває строк тихо. Будеш задиратися, каже, пропадеш.

Це правда, крекчи та гнись. А затнешся — переломишся.

Алексєй обличчя в долоні втопив, мовчить. Молитви читає.

Доїв Шухов пайок свій до самих рук, одначе голої шкоринки шматок — півкруглої верхньої шкоринки — залишив. Тому що ніякою ложкою так чисто каші не виїсти з миски, як хлібом. Шкоринку цю він знов у шматку білу загорнув на обід, шматку запхав у кишеню внутрішню під тілогрійкою, застебнувся від морозу і був готовий, хай тепер1 на роботу шлють. А ліпше б і ще затрималися.

Тридцять восьма бригада встала, розійшлася: хто до розчиномішалки, хто за водою, хто до арматури.

Але ні Тюрін не йшов до своєї бригади, ні помічник його Павло. І хоч сиділа 104-а ледве чи хвилин двадцять, а день робочий — зимовий, укорочений — був у них до шостої, уже всім здавалося великим щастям, уже ніби й до вечора тепер недалеко.

— Ех, пурги давно нема! — зідхнув червонолиций угодований лотиш Кільґас. — За всю зиму ні одної пурги! Що за зима?!

— Так ... пурга, пурга ... — перезідхнула бригада.

Коли задме в місцевості тутешній пурга, так не те що на роботу не ведуть, а з барака вивести бояться: від барака до їдальні як вірьовки не протягнеш, то й заблудиш. Замерзне арештант у снігу — то й пес йото хай їсть. А як утіче? Випадки були. Сніг при пурзі дрібненький-

дрібненький, а в замет лягає, як пресує його хто. По такому замету, через дріт перекиненому, і втікали. Недалеко, правда.

Від пурги, як помислити, ніякої користи: сидять зеки під замком; вутілля не в час, тепло з барака видме; муки в табір не підвезуть — хліба нема; там, дивись, і на кухні не впоралися. І скільки б пурга не дула, — три дні чи тиждень — ці дні зараховують за вихідні і стільки неділь підряд на роботу вигонять.

А однаково люблять зеки пургу і молять її. Ледь вітерець кріпше заверне — все на небо задивляються: матеріяльчику б! матеріальчику!

Сніжку, значить.

Тому що від поземку ніколи пурга належна не розгуляється.

Уже хтось поліз грітися до печі З 8-ї бригади, його звідти потурили.

Тут у залю увійшов Тюрін. Похмурий був він. Зрозуміли бри— ґадники: щось робити треба, і швидко.

— Та-ак, — поглянув Тюрін. — Усі тут, сто четверта?

І не перевіряючи й не рахуючи, тому що у Тюріна ніхто нікуди втекти не міг, він скоро почав розподіляти. Естонців двох та Клев— шіна з Гопчиком послав велику скриньку на розчин недалеко взяти і нести на ТЕЦ. Ще двох послав він в інстурментальну, де Павло одержував інструмент. Чотирьох спорядив сніг чистити коло ТЕЦ, і при вході там у машинову залю, і в самій мапгиновій залі, і на трапах. Ще двом звелів у залі тій піч топити — вугіллям і дощок зарвати, поколоти. І одному цемент на санках туди везти. І двом воду носити, а двом пісок, і ще одному від снігу пісок той чистити і ломом розбивати.

І після всього того лишилися не призначеними Шухов і Кільґас — перші в бригаді майстри. І, відкликавши їх, бриґадир їм сказав:

— От що, хлоп'ята! (А був не старший від них, та звичка така в нього — "хлоп'ята"). З обіду будете шлякобльоками на другому поверсі стіни класти, там, де восени шоста бриґада покинула. А зараз треба утеплити машинову залю. Там троє вікон великих, їх у першу чергу чимнебудь забити. Я вам ще людей на допомогу дам, тільки думайте, чим забити. Машинова заля буде нам і розчинною і огрівальнею. Не нагріємо — померзнемо, як собаки, зрозуміли?

І, може бути, ще що сказав би, та прибіг за ним Гопчик, хлопець років шістнадцятьох, рожевенький, як поросятко, з наріканням, що скриньки для розчину їм друга бриґада не дає, б'ються. І Тюрін махнув туди.

Як не важко було починати робочий день у такий мороз, але це тільки початок, і важливо його переступити, тільки його.

Шухов і Кільґас подивилися один на одного. Вони не раз уже працювали удвох і поважали один в одному і теслю і муляра. Роздобути на снігу на голому, чим вікна ті зашити, не було легко. Але Кільґас сказав:

— Ваню! Там, де складані доми, знаю я таку місцинку — лежить грубий рулон толю. Я ж його сам і прикрив. Махнемо?

Кільґас хоч і лотиш, а російську знає, як рідну, — у них поруч було село старообрядське, з дитинства і навчився. А в таборах Кільґас тільки два роки, але вже все розуміє: не викусиш — не випросиш. Кличуть Кільґаса Йоганном, Шухов теж кличе його Ванею.

Вирішили йти за толем. Тільки Шухов спочатку збігав тут же в корпусі авторемонтних, що будується, взяти свій майстерок. Майстерок

— велика річ для муляра, як він добрий у руку і легкий. Одначе на, кожному об'єкті такий порядок: увесь інструмент ранком одержали, увечорі здали. І який завтра інструмент ухопиш — це від удачі. Але Шухов якось обрахував інструментальщика і кращий майстерок заіванив. І тепер кожного вечора, він його переховує, а

ранку кожного, як кладка буде, бере. Звичайно, як погнали б сьогодні 104-у на Соцгородок — і знов Шухов без майстерка. А тепер камінчик одвернув, у щілинку пальці засунув — ось він, витягнув.

Шухов і Кільґае вийшли з авторемонтних і пішли в бік склада— них домів. Густа пара йшла від їхнього дихання. Сонце вже піднялося, але було без проміння, як у тумані, а по боках сонця стояли, дивись, стовпи.

— Чи не стовпи? — кивнув Шухов Кільґасу.

— А нам стовпи не заважають, — відмахнувся Кільґае і засміявся. — Аби від стовпа до стовпа колючку не натягнули, ти от що дивися.

Кільґае без жарту слова не знає. За це його вся бригада любить. А вже лотиші з усього табору його шанують як! Ну, правда, харчується Кільґае нормально. Дві посилки кожного' місяця, рожевий, як і не в таборі він зовсім. Будеш жартувати.

їхнього об'єкту зона велика — по-оки перейдеш через усю. Трапилися по дорозі з 82-ї хлоп'ята — знову їх ямки довбати приму— сіли. Ямок треба невеликих: п'ятдесят на п'ятдесят і глибини п'ятдесят. Та земля та і влітку, як камінь, а тепер морозом схоплена, піди її вгризи. Довбуть її джаґаном — сковзається джаган, а земля

— ні крихти. Стоять хлоп'ята кожен над своєю ямкою, оглядаються — грітися їм ніде, відійти не велять, — давай знов за джаґан. Від нього все тепло.

Побачив серед них Шухов знайомого одного, вятича, і порадив:

— Ви б, чуєш, землеруби, над кожною ямкою теплянку розпалили. Вона б і відтанула, земля.

— Не велять, — зідхнув вятич. — Дров не дають.

— Знайти треба.

А Кільґае тільки плюнув.

— Ну скажи, Ваню, якби начальство розумне було — хіба поставили б людей у такий мороз джаґанами землю довбати?

Ще Кільґае вилаявся кілька разів нерозбірливо і змовк, на морозі не наговоришся. Ішли вони далі й далі і підійшли до того місця, де під снігом були поховані щити складаних домів.

З Кільґасом Шухов любив працювати, у нього одне тільки погано

— не курить, і тютюну в його посилках не буває.

І правда;, пам'ятливий Кільґае: підняли удвох дошку, другу — а під них толю рулон закочений.

Вийняли. Тепер — як нести? З вишки зауважать — це нічого: попкам тільки одна турбота, щоб зеки не розбігалися, а посеред робочої зони хоч усі щити на тріски порубай. І наглядач таборовий як назустріч трапиться — теж нічого: він сам придивляється,, що йому в хазяйство пішло б. І роботягам усім на ці складані доми наплювати. І бригадирам теж. Уболіває за них тільки прораб вільний, та десяцький з зеків, та Шкуропатенко довгоязикий. Ніхто він, Шкуро— патенко, просто зек. Виписують йому наряд,-тимчасівку за те одне, що він складані доми від

зеків охороняє, не дає розтягати. От цей Шкуропатенко скоріше всього на відкритій видноті і підловить.

— Ось що, Ваню, поземно його нести не можна, — придумав Шухов, — давай його стояка обнявши візьмемо і підемо так легенько, собою прикриваючи. Здалека не розпізнає.

Дотепно придумав Шухов. Узяти рулон незручно, так не взяли, а стиснули поміж собою, як людину третю,, — і пішли. І збоку тільки й бачиш, що двоє людей ідуть щільно.

— А потім на вікнах прораб побачить цей толь, однаково зрозуміє, — вимовив Шухов.

— А ми що? — здивувався Кільґас. — Прийшли на ТЕЦ, а вже там, мовляв, було так. Невже зривати?

І те правда.

Ну, пальці у виношених рукавицях задубіли, просто зовсім не чути. А повстяник лівий тримає. Повстяники — це головне. Руки в роботі розійдуться.

Пройшли: цілиною сніговою — вийшли на санний полоз від ін— струменталки до ТЕЦ. Мабуть, цемент перед ними повезли.

ТЕЦ стоїть на горбі, а за нею зона кінчається. Давно вже на ТЕЦ ніхто не бував, усі підходи до> неї снігом рівним сповиті. Тим ясніший полоз санний і стежечка свіжа, глибокі сліди — наші пройшли. І чистять уже лопатами дерев'яними коло ТЕЦ і дорогу для машини.

Добре, якби підйомничок на ТЕЦ працював. Та там мотор перегорів, і з того часу, здається, не лагодили. Це знову, значить, на другий поверх усе на собі. Розчин. І шлякобльоки.

Стояла ТЕЦ два місяці, як кістяк сірий, у снігу, покинута. А ось прийшла 104-а. І в чому її душа тримається? — черева порожні пасами брезентовими затиснені; морозище тріщить; ні огрівальні, ні вогню іскорки. А все ж прийшла 104-а — і знову життя починається.

Біля самого входу в машинову залю розвалилася скринька для розчину. Вона трухлява була, скринька, Шухов і не сподівався, що її донесуть цілою. Бриґадир поматюкався для порядку, але бачить — ніхто не винен. А тут котять Кільґас з Шуховим, толь між собою несуть. Утішився бриґадир і зразу ж перестановку робити: Шухову РУРУ Д° печі ладнати, щоб скоріше розпалити, Кільґасу скриньку латати, а естонці йому два на допомогу, а Сенці Клевшіну — на сокиру, і планок довгих наколоти;, щоб на них толь набивати: толь вужчий від вікна вдвоє. Звідки планок узяти? Щоб огрівальню зробити, на це прораб дощок не випише. Оглянувся бриґадир, і всі оглянулися, один вихід: одбити пару дощок, що як поруччя до трапів на другий поверх припасовані. Ходити — не ловити ґав, то й не впадеш. А що ж зробити?

Здається, чого б зекові десять років у таборі спину гнути? Не хочу, мовляв, та. й тільки. Тягни день до' вечора, а ніч наша.

Та не вийде. На те вигадано бриґаду. Та не: таку бриґаду, як на волі, де Івану Івановичу окремо зарплата і Петру Петровичу окремо зарплата. У таборі бриґада — це такий пристрій, щоб не начальство зеків підганяло, а зеки один одного. Тут так: або всім додаткове,, або всі здихайте. Ти не працюєш, гад, а я з-за тебе голодним сидіти буду? Ні, вколюй, падлюко!

А ще притисне така мить, як зараз, тим більше не всидиш. Хочеш чи не хочеш, а скачи та підскакуй, повертайся. Як за дві години огрівальні собі не зробимо' — пропадемо тут усі на хрін.

Інструмент Павло приніс уже, тільки розбирай. І рур кілька. До бляхарського' діла, правда, інструменту нема, але є молоточок слюсарський та сокирка. Якнебудь.

Поляпає Шухов рукавицею об рукавицю, і складає рури, і обкле— пує в стиках. Знову поляпає і знову оббиває (а майстерок тут же й схований недалеко. Хоч у бриґаді люди свої, а підміняти можуть. І той же Кільґае).

І — як вимело всі думки з голови;. Ні про що Шухов зараз не згадував і не турбувався, а тільки думав, як йому коліна рур скласти та вивести, щоб не димило. Гопчика. послав дроту шукати — прив'язати руру при вікні на виході.

А в куті ще присадиста піч є з цегляним виводом. На ній плита залізна зверху, вона розжарюється, і на ній пісок розмерзається й сохне. Так ту піч уже запалили, і на неї кавторанґ з Фетюковим носилками пісок носять. Щоб носилки носити — розуму не треба. От і ставить бригадир на ту роботу колишніх начальників. Фетюков, либонь, в якійсь конторі великим начальником був. На машині їздив.

Фетюков по перших днях на кавторанґа навіть хвіст підняв, покрикував. Але кавторанґ йому двигонув у зуби раз, на тому й полагодили.

Уже до печі з піском сунули хлоп'ята грітися, але бригадир попередив :

— Ех, зараз когось по лобу вгрію. Устаткуйте спочатку!

Битому собаці тільки нагая покажи. І мороз лютий, але бригадир лютіший. Розійшлися хлоп'ята знову до роботи.

А бриґадир, чує Шухов, тихо Павлові:

— Ти лишайся тут,, тримай міцно. Мені зараз процентовку закривати йти.

— Ти лишайся тут,, тримай міцно. Мені зараз процентовку закривати йти.

Від процентовки більше залежить, ніж від самої роботи. Котрий бриґадир розумний — той на процентовку натискає. З неї живимося. Чого не зроблено — доведи, що зроблено; за що дешево платять — оберни так, щоб дорожче. На це великий розум у бригадира потрібен. І блат з нормувальниками. Нормувальникам теж нести треба.

А розмірковувати — для кого ці всі проценти? Для табору. Табір через це з будівництва тисячі зайві вигребає, та своїм ляйте— нантам премії виписує. Тому ж Волковому за його нагай. А тобі — хліба двісті грамів зайвих на вечір. Двісті грамів життям орудують.

Принесли води двоє відер, а її по дорозі льодом схопило'. Розсудив Павло — зайве її й носити. Скоріше тут із снігу натопимо. Поставили відра на піч.

Припер Гопчик дроту алюмінієвого нового — того, що провід електрики тягнуть. Доповідає:

— Іване Денисовичу! На ложки добрий дріт. Мене навчите ложку відлити?

Цього Гопчика, хитруна, любить Іван Денисович (рідний син його помер маленьким, дома дочки дві дорослі). Посадили Гопчика за те, що бандерівцям у ліс молоко носив. Строк дали як дорослому. Він — теля ласкаве, до всіх дядьків лащиться. А вже1 й хитрість у нього: посилки свої одинцем їсть, іноді ночами жує.

Та всіх таки й не нагодуєш.

Одломили дроту на ложки, сховали в кут. Змайстрував Шухов дві дошки, ніби драбинку, послав по ній Гопчика руру причепити. Гопчик, як білка, легкий — поперечками здряпався, забив цвях, дріт накинув і під руру підпустив. Не полінувався Шухов, самий випуск рури ще з одним коліном угору зробив. Сьогодні нема вітру, а завтра буде — так щоб диму не задувало. Треба розуміти, піч ця — для себе.

А Сенька Клевшін уже планок довгих наколов. Гопчикагхлоп— чика і прибивати поставили. Лазить, чортеня, кричить зверху.

Сонце вище підтяглося, імлу розігнало, і стовпи зникли — і червоним заграло всередині. Тут і піч запалили дровами краденими. Геть радісніше!

— У січні сонечко корівці бік нагріло, — оголосив Шухов.

Кільґас скриньку для розчину збивати, скінчив, ще сокирою пристукнув., закричав:

— Чуєш, Павле, за цю роботу з бриґадира сто карбованців, менше не візьму!

Сміється Павло:

— Сто грамів одержиш.

— Прокурор додасть! — кричить Гопчик зверху.

— Не чіпайте, не чіпайте! — закричав Шухов (толь не так різати почали).

Показав як.

До печі бляшаної народу налізло, розігнав їх Павло. Кільґасу допомогу дав і наказав коритця для розчину робити — нагору розчин носити. На підноску піску ще пару людей додав. Наверх послав — чистити від снігу підмостки і саму кладку. І тут ще одного — пісок розігрітий з плити в скриньку для розчину кидати.

А надворі мотор запирхав — шлякобльоки возити почали, машина пробивається. Вибіг Павло руками махати — показувати, куди шлякобльоки скидати.

Одну смугу толю нашили, другу. Від толю — яке прикриття? Паг пір — він папір і є. А все ж ніби стіна суцільною стала. І — темніше в середині. Від того піч яскравіша.

Альошка вугілля приніс. Одні кричать йому: сип! Другі: не сип! Хоч при дровах погріємося! Став, не знає, кого слухати.

Фетюков до печі приладнався і суне ж, дурень, повстяники до самого вогню. Кавторанґ за карк його підніс і до носилок пхає:

— Іди пісок носити, падлюко!

Кавторанґ — він і на таборову роботу як на морську службу дивиться: сказано робити — значить, роби! Схуд дуже кавторанґ за останній місяць, а шлейку тягне.

Довго там чи ні — от і всі вікна толем зашили. Тільки від дверей тепер і світла. І холоду від них же. Звелів Павло верхню частину дверей забити, а нижню лишити — так, щоб, голову нагнувши, людина увійти могла. Забили.

Тим часом шлякобльоків три самоскиди привезли і скинули. Задача тепер — підіймати їх як без підоймника?

— Мулярі! Ходім, подивимося! — запросив Павло.

Це — справа почесна. Пішли Шухов і Кільґае з Павлом нагору. Трап і без того вузький був, та ще тепер Сенька поруччя збив — тиснись до стіни, щоб униз не перекинутися. Ще те погано — до перекладин трапа сніг примерз, закруглив їх, нозі опору нема — як розчин носити будуть?

Подивилися, де стіни класти, уже з них лопатами сніг знімають. Ось тут. Треба буде з старої кладки сокиркою лід сколоти та віничком промести.

Прикинули, звідки шлякобльоки подавати. Униз поглянули. Так і вирішили: тут по трапу тягати, чотирьох зниву поставити кидати шлякобльоки он на той поміст, перекидати, а по другому поверху ще двох, підносити, — і все ж скоріше буде.

Зверху вітерець не сильний, але тягне. Продме, як класти будемо. А за почату кладку зайдеш, закриєшся — нічого, тепліше багато.

Шухов підняв голову на небо й ахнув: небо чисте, а сонечко майже під обід підійшло. Диво дивне: от час за роботою біжить! Скільки разів Шухов помічав: дні в таборі котяться — не зглянешся. А строк сам — ніяк не йде, не зменшується його зовсім.

Зійшли вниз, а там уже всі при печі обсілися, тільки кавторанґ з Фетюковим пісок носять. Розгнівався Павло, вісім чоловіка зразу вигнав на шлякобльоки, двом велів цемент у скриньки насипати і з піском насухо розмішувати, того — по воду, того — за вугіллям. А Кільґас — своїй команді:

— Ну, малеча, треба носилки кінчати.

— Бува, й я допоможу? — Шухов сам у Павла роботи просить.

— Поможіть, — Павло киває.

Тут бак принесли, сніг топити для розчину. Чули від когось, ніби дванадцята година вже.

— Не інакше, як дванадцята, — оголосив і Шухов. — Сонечко на перевалі вже.

— Коли на перевалі, — обізвався кавторанґ, — так значить не дванадцята, а перша.

— А це чому? — здивуввся Шухов. — Всім дідам відомо: найвище сонце в обід стоїть.

— То — дідам! — відрубав кавторанґ. — Аз того часу декрет був, і сонце найвище о першій стоїть.

— Чий же то декрет?

— Радянської влади!

Вийшов кавторанґ з носилками, та Шухов і сперечатися б не став. Невже й сонце їхнім декретам підлягає?

Побили ще, постукали, чотири коритечка збили.

— Гаразд, посидимо, погріємося, — двоїм мулярам сказав Павло. — І ви, Сенько, після обіду теж будете класти. Сідайте!

І — сіли до* печі законно. Однак до обіду вже кладки не почнеш, а розчин розводити не до речі, замерзне.

Вугілля розпеклося помалу, тепер тривалий жар дає. Тільки коло печі його й чуєш, а по всій залі — холод, як був.

Рукавиці зняли, руками близь печі водять усі четверо.

А ноги близько до вогню ніколи у взутті не ставляй, це розуміти треба. Як черевики, то в них шкіра потріскається;, а як повстяники — відсиріють, пара піде, зовсім тобі тепліше не стайе. А ще ближче до вогню посунеш — спалиш. Так з дірою до весни й протопаєш, других не чекай.

— Та Шухову що? — Кільґас натягує. — Шухов, браття, однією ногою майже дома.

— Он той, босий, — докинув хтось. Засміялися. (Шухов лівий горілий повстяник зняв і онуЧу гріє).

— Шухов строк кінчає.

Самому ж Кільґасу двадцять п'ять дали. Це смуга раніше була така щаслива: всім під одну мірку десять давали. А з. сорок дев'ятого така смуга пішла —— всім по двадцять п'ять дають, не оглядаючись. Десять то ще можна прожити, не давши дуба, — а ну, двадцять п'ять проживи?!

Шухову і приємно, що так на нього всі пальцями показують: от він, мовляв, строк кінчає, — але сам він у це не дуже вірить. Он, у кого у війну строк кінчався, всіх до окремого розпорядження тримали, до сорок шостого року. У кого й основного строку три роки було, так п'ять років зайвих вийшло. Закон — він кручений. Скінчиться десятка — скажуть, на тобі ще одну. Або на заслання.

А іноді подумаєш — дух захопить: строк все ж таки кінчається, клубок до кінця розмотується. .. Господи! Своїми ногами — та на волю, га?

Тільки вголос про це висловлюватися старому таборовику непристойно. І Шухов Кільґасу:

— Двадцять п'ять ти своїх не рахуй. Двадцять п'ять чи сидіти, чи не сидіти, це ще вилами по воді. А що я відсидів вісім повних, так це точно.

Так от живеш об землю мордою, і часу не буває подумати: як сів? та як вийдеш?

Вважається за справою, що Шухов за зраду батьківщини сів. І свідчення він дав, що таки так, він здався в полон,, бажаючи зрадити батьківщину, а вернувся з полону тому, що виконував завдання німецької розвідки. Яке ж завдання — ні Шухов сам не міг придумати, ні слідчий. Так і лишили просто — завдання.

Розрахунок у Шухова був простий: не підпишеш — бушлат дерев'яний, підпишеш — хоч поживеш іще трохи. Підписав.

А було он як: у лютому сорок другого року на Північно-Захід— ньому оточили їх армію всю, і з літаків їм нічого жерти не кидали, а й літаків тих не було. Дійшли до того, що стругали копити з коней дохлих, розмочували ту роговицю в воді і їли. І стріляти було нічим. І так їх помалу німці по лісах ловили і брали. І от у групі такій одній Шухов у полоні побував пару днів, там же, в лісах, — і втекли вони уп'ятьох. І ще по лісах, по1 болотах прокралися — чудом до своїх потрапили. Тільки двох автоматник на місці поклав,, третій від ран помер, — двоє їх і дійшло. Були б розумніші — сказали б, що лісами блукали, і нічого б їм. А вони призналися: мовляв, з полону німецького. З полону? Мать вашу так! Було б їх п'ятеро, може, співставили б зізнання, повірили б, а двом ніяк: змовилися, мовляв, гади щодо втечі.

Сенька Клевшін почув через глухоту свою, що про втечу з полону говорять, і сказав голосно:

— Яз полону три рази тікав. І три рази ловили.

Сенька, терпляка, усе тільки мовчить: людей не чує і в розмову не втручається. Так про нього і знають мало, тільки те, що він у Бухенвальді сидів і там у підпільній організації був, зброю в зону носив для повстання. І як його німці за руки за спиною підвішували й палицями били.

— Ти, Ваню, вісім сидів — у яких таборах? — Кільґас сперечається. — Ти в побутових сидів, ви там з бабами жили. Ви ну— мерів не носили. А от у каторжному вісім років посидь! Ще ніхто не просидів.

— З бабами!.. З б а ланами, а не з бабами ...

З колодами, значить.

У вогонь у піч Шухов уставився, і пригадалися йому сім літ йото на півночі. І як він на тяганні колод три роки качав тарні кряжі та шпаловики. І ватри отакий же вогонь змінний — на валенні лісу, та не денному, а нічному. Закон був у начальника такий: бриґада, що не виконала денного завдання, лишається на ніч у лісі.

Уже за; північ до табору дотягнуться, ранком знову в ліс.

— Ні-і, браття... тут спокійніше, либонь, — прошелявів він. — Тут з'їм — закон. Виконав, не виконав — котись у зону. І ґарантій— ка тут на сто грамів вища. Тут — жити можна. Окремий — і хай він окремий, нумери тобі заважають чи що? Вони ваги не мають, нум ери.

— Спокійніше! — Фетюков сичить (діло до перерви, і всі до печі підсунулися). — Людей у ліжках ріжуть! Спокійніше!..

— Не людей, а стукачів! — Павло палець підніс, свариться на Фетюкова.

І правда, щось нове в таборах почалося. Двох стукачів відомих просто на вагонці зарізали, після підйому. І потім ще роботягу невинного — місце чи що переплутали. І один стукач сам до начальства в БУР утік, там його, у в'язниці кам'яній і сховали. Дивно... Такого в побутових не було. Та й тут то не було...

Раптом прогув гудок з енергопоїзда. Він не зразу на всю силу загув, а спочатку хрипкувато так, ніби горло прочищував.

Півдня — геть! На обід перерва!

ОДИН ДЕНЬ ІВАНА ДЕНИСОВИЧА

(Закінчення)

На ТЕЦ прийшовши, перш усього він знайшов захований майстерок і засунув його за свою мотузяну підперезачку. Потім уже пірнув у розчинну.

Там після сонця зовсім темно йому здалося і не тепліше, ніж надворі. Сиріше якось.

Збилися всі коло круглої пічечки, поставленої Шуховим;, і коло тієї, де пісок гріється, пускаючи з себе димок. Кому місця забракло — сидять на ребрі скриньки розчинної. Бригадир біль самої пічки сидить, кашу доїдає. На пічці йому Павло кашу розігрів.

ПІу-шу — серед хлоп'ят. І Івану Денисовичу теж тихо кажуть: бриґадир процентовку добре закрив. Веселий прийшов.

Де вже там він роботу знайшов, яку — це його, бриґадирової, голови справа. Сьогодні ось за півдня що зробили? Нічого. Установку печі не оплатять: це для себе робили, не для виробництва. А в наряді щось

писати треба. Може, ще Цезар бригадиру в нарядах що під— мучить — уважний до нього бриґадир, дурно не став би.

"Добре закрив" — значить, тепер п'ять днів добрі пайки будуть. П'ять то не п'ять, а чотири тільки: з п'яти днів один захалтурює начальство, котить на ґарантійці весь табір рівно, і ліпших і гірших. Ніби нікому нема кривди, усім же рівно, а ощаджують на нашому череві. Гаразд, зеків шлунок усе витримає: сьогодні якнебудь, а завтра наїмося. З цією мрією і спати йде табір у день ґарантійки.

А помислити — п'ять днів працюємо, а чотири дні їмо.

Не гуде бриґада. У кого є — покурюють тихенько. Збилися в пітьмі — і на вогонь дивляться. Як сім'я велика. Вона й є сім'я, бриґада. Слухають, як бриґадир біля печі двом-трьом оповідає. Він слів на вітер не кидає. Уже як почав оповідати — значить, з доброї душі.

І він теж у шапці їсти не навчився, Андрій Прокопович. Без шапки голова його вже стара. Стрижена коротко, як у всіх, а й від вогню в печі видно, скільки сивини між його сіруватим волоссям посіяно.

— ... Я й перед командиром батальйону тремтів,, а тут комполку! "Червоноармієць Тюрін за вашим наказом..." З-під брів диких вирячився: "А звати як, а по-батькові?" Кажу. "Рік народження?" Кажу. Мені тоді, в тридцятому році, що ж, двадцять два рочки було, телятко. "Ну, як служиш, Тюрін?" — "Служу трудовому народу!"

Як закипить, та двома руками по столу — трах! "Служиш ти трудовому народу, та хто ти сам, падлюко?!" Так мене окропом усередині! .. Але тримаюсь: "Стрілець-кулеметник, перший нумер. Відмінник бойової і політи..." — "Який перший нумер, гад? Батько твій куркуль! Ось, з Каменя папірець прийшов! Батько твій куркуль, а ти сховався, другий рік тебе шукають!" Зблід я, мовчу. Рік листів додому не слав, щоб на слід не натрапили. Та й чи живуть там, нічого не знав, ні

дома про мене. "Яке ж у тебе сумління, — реве, чотири шпали трясуться, — обдурювати робітничо-селянську владу?" Я думав, бити буде. Ні, не бив. Підписав наказ — шість годин і за браму вигнати. А надворі — листопад. Умундурування зимове зідрали, видали літнє, б/у, третього терміну носки, шинелину куцу. Я роз... й був, не знав, що можу не здати, послати їх... І люту дові— дочку на руки: "Звільнений з лав... як син куркуля". Тільки на працю з тією довідкою. Добиратися мені потягом чотири доби — літери залізничої не виписали, харчу не видали ні на день єдиний. На— годували_ обідом останній раз і випхнули з військового городка.

... Між іншим, у тридцять восьмому на Котлаській пересилці зустрів я свого комвзвода, і йому десятку вліпили. Так дізнався від нього: і той комполку і комісар — обидва розстріляні в тридцять сьомому. Були там вони вже пролетарі чи куїркулі. Мали сумління чи не мали... Перехрестився я й кажу: "Все |таки є Ти, Творче, на небі. Довго терпиш, та боляче б'єш".

Бригадирове лице рябе освітлене з печі. Розповідає без жалости, ніби не про себе:

то без грошей, тільки теж не було ходу: у

— Лахміття, яке було, загнав перекупщику за чверть ціни. Купив з-під поли два буханці хліба, уже картки тоді були. Думав товарняками добиватися, але й проти цього закони суворі вийшли. А

квитків, хто пам ятає, і за гроші не купити, не по книжечках та командированим. На перон дверях міліція, з обох боків станції охоронники по рейках блукають. Сонце холодне сідає, калюжі примерзають — де ночувати? .. Подолав я кам'яну гладеньку стіну, перемахнув з буханцями — і в перонну вбиральню. Там постояв — ніхто не женеться. Виходжу як пасажир, солдатик. А на рейках стоїть якраз Владивосток-Москва. За окропом — тлум, один одного котьолками по

головах. Крутиться дівчина в синій блюзочці з дволітровим чайником, а приступити до котла боїться. Ноги в неї дрібнісінькі, обпарять або відтопчуть. "На, кажу, буханці мої, зараз тобі окропу!" Поки налив, а потяг рушає. Вона буханці мої тримає,, плаче, куди їх діти, чайник кинути рада. "Біжи, кричу, біжи, я за тобою!" Вона попереду, я слідом. Дігнав, однією рукою підсаджую, — а потяг ходу! Я — теж на приступець. Не кинувся мене кондуктор ні по пальцях бити, ні в груди спихати: їхали інші бійці у вагоні, він мене з ними переплутав.

Штовхнув Шухов Сеньку під бік: на, докури, мовляв, незарад-

ний. З мундштуком своїм дерев'яним і дав, хай посмокче, то нічого. Сенька, він чудак, як актор: руку одну до серця притиснув і головою хитає. Ну, та що з глухого!..

Розповідає бриґадир:

— Шість їх, дівчат, в купе закритому їхало, ленінградські студентки з практики. На столику в них маслечко та фуяслечко, плащі на гаках похитуються, валізочки в чохлах. їдуть повз життя, семафори зелені... Поговорили, пожартували, чаю разом випили. А ви, питають, з якого вагона? Зідхнув я й признався: з такого я, дівчата, вагона, що вам жити, а мені вмирати...

Тихо в розчинній. Пічка горить.

— Ахали, охали, радилися... Все таки прикрили мене плащами на третій полиці. До Новосибірського дотаїли, довезли... Між іншим, одній з тих дівчаток я потім на Печорі віддячився: вона в тридцять п'ятому у Кіровському потоці потрапила, доходила на загальних, я її в кравецьку влаштував.

— Може, розчині робити? — Павло пошепки бриґадира питає.

Не чує бриґадир.

— Додому я вночі прийшов городами, вночі й пішов. Маленького братика прихопив і повіз у теплі краї, у Фрунзю. Годувати було нічим що його, що й себе. У Фрунзі асфальт варили в котлі, і шпана Невксло сиділа. Я присів до них: "Слухайте, панове безштаньки! Візьміть мого братика в науку, навчіть його, як жити!" Взяли... Шкодую, що й сам до блатних не пристав...

— І ніколи більше брата не зустрічали? — кавторанґ запитав.

Тюрін позіхнув.

— Ні, ніколи не зустрічав. — Ще позіхнув. Сказав: — Ну, не журися, хлоп'ята! Обживемося й на ТЕЦ. Кому розчин замішувати — починайте, гудка не ждіть.

Оце воно й є — бриґада. Начальник і в робочий час роботягу не зрушить, а бриґадир і на перерві сказав — працювати, значить працювати. Тому що він годує, бриґадир. І без потреби теж не примусить.

По гудку як розчин замішувати, то мулярам — стояти?

Зідхнув Шухов і підвівся.

— Піти лід сколоти.

Взяв з собою для льоду сокирку й мітелку, а для кладки — молоточок мулярський, рейку, шнур, висок.

Кільґас рожевий подивився на Шухова, скривився — мовляв, поперед бриґадира вискочив? Та Кільґасові не думати, з чого бриґаду

годувати: йому, лисому, хоч і на двісті грамів хліба менше — він з посилок проживе.

А все ж підводиться, розуміє. Бриґаду затримувати з-за себе не можна.

— Почекай, Ваню, і я піду! — озивається.

Глядц, гляди товстощокий. На себе працював би — ще раніше підвівся б.

(А ще тому Шухов поспішив, щоб висок перед Кільґасом захопити, бо висок з інструменталки один узяли).

Павло запитав бриґадира:

—> Мають класти втрьох? Ще одного не поставимо? Або розчину не вистачить?

Бригадир нахмурився, подумав.

— Четвертим я сам стану, Павле. А ти тут — розчин! Скринька велика, постав чоловіка шість, і так: з однієї половини готовий розчин вибирати, у другій половині новий замішувати. Щоб мені перерви ні хвилини!

— Ех! — Павло підскочив, хлопець молодий, кров свіжа, таборами ще не засмиканий, на галушках українських морда відгодована. — Як ви самі класти, так я сам — розчин робити! А подивимось, хто більше наробе! А де тут найдовша лопата?

Оце й є бригада! Стріляв Павло з-під лісу, та на райони вночі налітав — став би він тут гнутися! А для бригадира — це інша справа!

Вийшли Шухов з Кільґасом нагору, чують — і Сенька ззаду по трапу скрипить. Догадався глухий.

На другому поверсі стіни тільки почали класти: у три ряди навколо і рідко де піднесені вище. Це найскоріша кладка — від колін до грудей, без підмостків.

А підмостки, які тут раніше були, і козли — все зеки розтягли: що на інші будівлі перенесли, що спалили — аби чужим бриґадам не досталося. Тепер, по-хазяйськи беручи, уже завтра треба козли збивати, а то зупинимося.

Далеко видно з верха ТЕЦ: і вся зона навколо засніжена, пустельна (поховалися зеки, гріються до гудка), і вишки чорні, і СТОВ-4 пи загострені, під колючку. Саму колючку за сонцем видно, а навпроти — ні. Сонце гостро блищить, ока не розкриєш.

А ще недалеко видно енерґопотяг. Ну, димить, небо обкурює! І — задихав важко. Хрип такий хворий у нього завжди перед гудком. От і загув. Не багато й перепрацювали.

— Ей, стакановець! Ти з виском скоріше впоруйся! — Кільґас підгонить.

— Та на твоїй стіні льоду скільки! Чи й до вечора сколеш лід? Майстерок даремно на гору тягав, — піддає йому й Шухов.

Хотіли по тих стінах становитися, як до обіду їх поділили, а тут бригадир знизу кричить:

— Ей, хлоп'ята! Щоб розчин у скриньках не мерз, по двоє станем. Шухов! Ти на свою стіну Кльовшина візьми, а я з Кільґасом буду. А поки Гопчик за мене у Кільґаса стіну почистить.

Переглянулися Шухов з Кільґасом. Вірно. Так скоріше. І — вхопилися за сокири...

Кавторанґ припер носилки, як кінь добрий.

— Ще, — кричить, — носилок двоє!

З ніг уже збивається кавторанґ, а тягне. Такий кінь і в Шухова був. Шухов його й пильнував, а потім підрізався він. І шкуру з нього здерли.

Сонце і за крайком верхнім за землю пішло. Тепер уже і без Гспчика видно: не тільки всі бригадири всі інструменти віднесли, а валом повалив народ до вахти. (Зразу після дзвінка ніхто не виходить, нема дурних мерзнути там. Сидять усі в огрівальнях. Але настає така мить, що змовляються бриґадири, і всі бриґади разом сунуть. Як не домовитися, так це ж такий зловпертий народ, арештанти, — один одного пересиджуючи, будуть до півночі в огрівальнях сидіти).

Зтямився і бриґадир, сам бачить, що перепізнився. Уже інструментальник, напевно, його десятьма матами обкладає.

— Ех, — кричить, — гівиа не шкода! Піднощики! Котіть униз, велику скриньку вишклябуйте, і що виберете — віднесіть у яму оту і зверху снігом присипте, щоб не видно!.. А ти, Павле, бери двох, інструмент збирай, тягни здавати. Я тобі Гопчиком три майстерки дошлю, оцю пару носилок останню викладем.

Навалилися. Молоток у Шухова забрали, шнур одв'язали. Під— носчики, підкидчики — всі побігли вниз у розчинну, робити їм більше тут нічого. Лишилося зверху мулярів троє — Кільґас, Кльовшин та Шухов. Бриґадир ходить, оглядає, скільки виложили. Задоволений.

— Добре поклали? Га? За півдня. Без підйомника. Без фуйомника.

Шухов бачить, — у Кільґаса в коритці мало лишилося. Тужить

Шухов — в інструмешгальці бриґадира, щоб не лаяли за майстерки.

— Чуєш, хлоп'ята, — Шухов утямив, — майстерки несіть Гопчи— ку, мій — не рахований, здавати не треба, я за них докладу.

Сміється бриґадир:

— Ну як тебе на свободу відпускати? Без тебе ж тюрма плакати буде!

Сміється й Шухов. Кладе.

Поніс Кільґас майстерки. Сенька Шухову шлакобльоки підсуває, розчин Кільґасова сюди в коритце перевалили.

Побіг Гопчик через усе поле до інструменталки, Павла наздоганяти. І 104-а сама пішла через поле, без бриґадира. Бриґадир — сила, але конвой — сила сильніша. Перепишуть спізнеиих — і в кондей.

Грізно збилося коло вахти. Усі зібралися. Здається, що і конвой вийшов — перераховують.

(Рахують два рази при виході: один раз при закритій брамі, щоб знати, що можна: браму відкривати; другий раз — крізь відкриту браму перепускаючи. А як помариться ще не так — і за брамою рахують).

— Бий його в лоб з розчином! — махає бриґадир. — Викидай його через стіну!

— Іди, бриґадире! Іди, ти там потрібний! — (кличе Шухов його Андрієм Прокоповичем, але зараз працею своєю він з бригадиром

зрівнявся. Не те" щоб думав так: "От я зрівнявся", а просто чує, що так). І жартує услід бригадирові, що широким кроком сходить по трапу: — Що, гадство, день робочий такий короткий? Тільки до роботи припадеш — уже й знімають!

Лишилися вдвох з глухим. З цим багато не поговориш, та з ним і говорити без потреби: він від усіх розумніший, без слова розуміє.

Ляп розчин! Ляп шлакоблок! Притиснули. Перевірили. Розчин. Шлакоблок. Розчин, Шлакоблок ...

Здається, і бригадир казав — розчину не шкодувати, за стіну його і побігли. Але так зроблений Шухов по-дурацькому, і за вісім років таборів ніяк його відучити не можуть: усяку річ і труд усякий шкодує він, щоб задурно не гинули.

Розчин! Шлакоблок! Розчин! Шлакоблок!

— Кінчили, мать твою за ногу! — Сенька кричить. — Гайда!

Носилки схопили — і по трапу.

А Шухов, хоч його зараз хай конвой і псами цькує, відбіг по площадці назад, глянув. Нічого. Тепер підбіг — і через стінку, зліва, справа. Ех, око — висок! Рівно! Ще рука не старіє.

Побіг по трапу.

Сенька — із розчинної і по схилу бігом.

— Ну! Ну! — обертається.

— Біжи, я зараз! — Шухов махає.

А сам в рочинну. Майстерок так просто кинути не можна. Може, завтра Шухов не вийде, може, бригаду на Соцгородок заженуть, може, сюди й за півроку не потрапиш — а майстерок хай пропаде? Заначити так заначити!

У розчинній усі печі загашені. Темно. Страшно. Не того страшно, що темно, а що пішли всі, не дорахуються його одното на вахті, і бити буде конвой.

А все ж зирк-зирк, добачив камінь великий в куті, відвалив його, під нього майстерок підсунув і накрив. Порядок!

Тепер скоріше Сеньку наздоганяти. А він відбіг кроків на сто, далі не йде. Ніколи Кльовшин у біді не залишить. Відповідати — так разом.

Побігли поруч — маленький і великий. Сенька на півтори голови вищий Шухова, та й голова сама у нього яка велика вродилася.

Є ж нероби — на стадіоні з доброї волі навипередки бігають. Отак поганяти б їх, чортів, після цілого дня робочого, зі спиною, ще не розігнутою, у рукавицях мокрих, у повстяниках стоптаних — та по — Холоду.

Задихалися, як собаки скажені, тільки й чути: ху-ху! ху-ху!

Ну, та бригадир на вахті, пояснить же.

От просто на натовп біжать, страшно.

Сотні горлянок зразу як заверещали: і в мать їх, і в батька, і в рот, і в ніс, і в ребро. Як п'ятсот чоловіка на тебе розлютяться — ще б не страшно!

Але головне — конвой як?

Ні, конвой нічого. І бриґадир тут же, в останньому ряду. Пояснив, значить, на себе вину взяв.

А хлоп'ята ревуть, а хлоп'ята матюкаються! Так ревуть — навіть Сенька багато почав, передихнув та як закрутив з своєї висоти! Усе життя мовчить — ну, а як і тахне! Кулаки підніс, зараз битись кинеться. Замовкли. Сміється дехто.

— Ей, сто четверта! Так він же у вас не глухий? — кричать. — Ми перевіряли.

Сміються всі. І конвой теж.

— Розібратися по п'ять!

А брами не відкривають. Самі собі не вірять. Посунули натовп від брами назад. (До брами всі прилипли, як дурні,, ніби від того скоріше буде).

— Розібратися по п'ять! Перша! Друга! Третя!..

А як п'ятку назвуть, то вперед проходить, метрів на кілька. Віддихався Шухов покищо, оглянувся — а місяць, батьку рідний, нахмурився багряно., уже на небо увесь виліз. І убувати, диви, почав трохи. Учора об цій порі багато вище стояв.

Шухову весело, що все добре пішло. Кавторанґа під бік штовхає і закидає:

— Чуєш, кавторанґу, а як за наукою вашою — старий місяць куди потім дівається?

— Як куди? Нівігласто! Просто його не видно!

Шухов головою крутить, сміється:

— Та як не видно. — звідки ти знаєш, що він є?

— Так що ж, по-твоєму, — дивується капітан, — щомісяця новий місяць?

— А що ж дивного?. Люди щодня народжуються, так місяцеві раз на чотири тижні можна?

— Тьху! — плюнув капітан. — Ще жодного такого дурного матроса не бачив. Так куди ж старий дівається?

— От я ж і питаю тебе — куди? — Шушов зуби виставив.

— Ну? Куди?

— Ну? Куди?

— Шухов зідхнув і повідав, шепелявлячи трохи:

— У нас так казали: старий місяць Бог на зірки кришить.

— От дикуни! — капітан сміється. — Ніколи не чув! Так ти що ж, у Бога віриш, Шухов?

— А що? — здивувався Шухов. — Як гримне — іди не повір!

— А нащо ж це Бог робить?

— Що?

— Місяць на зірки кришить — пощо?

— Ну, як не розуміти! — Шухов здвигнув плечима. — Зірки од часу падають, поповняти треба.

— Повернись, мать... — конвой реве. — Розберись!

Уже до них рахунок дійшов. Пройшла п'ятка дванадцята п'ятої сотні, і їх двоє позаду — Буйновський та Шухов.

Конвой метушиться, тлумачить по дощечках рахівничих. Бракує! Знов у них бракує. Хоч би рахувати вміли!

Нарахували чотириста шістдесят два, а мало бути, тлумачать, чотириста шістдесят три.

Знову всіх відштовхали від брами (до, брами знову притиснулися) — і ну:

— Р-розібратися по п'ять! Перша! Друга!

Ці перерахунки їхні тим докучають, що час марнується вже не казенний, а свій. Це ще поки степом до табору допхаєшся та перед табором чергу на шмон вистоїш! Всі об'єкти бігом біжать, один перед другим стараються, щоб раніше на шмон і, значить, у табір раніше шмигнути. Який об'єкт у табір першим прийде, той сьогодні й королює: їдальня його чекає, на посилки він перший, і в камеру збереження перший, і в індивідуальну кухню, в КВЧ за листами або в цензуру свій лист здати, в санчастину, у перукарню, у лазню —■ усюди він перший.

Та буває, конвою теж скоріше нас здати — та до себе в табір. Солдату теж не розгуляєшся: діла багато, часу мало.

А от не виходить їх рахунок.

Коли останні п'ятки стали перепускати, привиділося Шухову, що на самому кінці троє їх буде. А ні, знову двоє.

Рахувальники до начкара, з дощечками. Тлумачать. Начкар кричить:

— Бриґадир сто четвертої!

Тюрін виступив на півкроку:

— Я.

— У тебе на ТЕЦ ніхто не лишився? Подумай.

— Ні.

— Подумай, голову одірву!

— Ні, точно кажу.

А сам на Павла стріляє — чи не заснув там хто у розчинній?

— Роо-зберись по бриґадах! — кричить начкар.

А стояли п'ятками, як випало, хто з ким. Тепер заштовхалися, загули. Там кричать: "Сімдесят шоста — до мене!" Там: "Тринадцята! Сюди!" Там: "Тридцять друга!"

А 104-а як була позаду всіх, так і зібралась позаду. І бачить Шухов: бриґада вся з руками порожніми, до того запрацювалися, дурні, що й трісок не підзбирали. Тільки удвох в'язочки малі.

Гра ця відбувається щодня: перед зніманням збирають роботяги трісочки, палички, дранку ламану, обв'яжуть тасьмою з ганчірки чи старенькою вірьовочкою і несуть. Перша облава — біля вахти про— раб або з десяцьких хто. Як стоїть, зараз накаже все кидати (мільйони вже через комин пустили, так вони трісками надолужити думають). Але у роботяги свій розрахунок: коли кожний з бриґади хоч трошки паличок принесе, в бараці тепліше буде. А то дають днювальним на кожну піч по п'ять кілограмів вугільного пилу, од нього тепла не чекай. Тому так і роблять, що паличок наламають, напиляють найкоротше, та й запхають їх собі під бушлат. Так прораба і проминуть.

Конвой же тут, на об'єкті, ніколи не велить дрова кидати: конвою теж дрова потрібні, та нести самим не вільно. Одна річ — мундир не дозволяє, друга — руки автоматами зайняті, щоб на нас стріляти. Конвой як до табору доведе, тут і скомандує: "Од такого до такого ряду кинути дрова сюди". Але беруть по-божому: і для таборових наглядачів лишити треба, і для самих зеків, а то й зовсім носити не будуть.

Так і виходить: носи дрова кожен зек і кожного дня. Не знаєш, коли донесеш, коли віднімуть.

Поки Шухов очима полював, чи нема де трісочок під ногами під— збирати, а бриґадир уже всіх порахував і доповів начкарам:

— Сто четверта — вся!

І Цезар тут, від конторських до своїх підійшов. Вогнем червоним із люльки на себе попихкує, вуса його чорні інеєм вкрилися, питає:

— Ну як, капітане, справи?

Грітому мерзлого не зрозуміти. Пусте питання — справи як?

— Та як? — поводить капітан плечима. — От напрацювався, ледве спину розігнув.

Ти, мовляв, закурити догадайся дати.

Дає Цезар і закурити. Він у бриґаді одного кавторанґа і тримається, більше йому нема з ким слово сказати.

— У тридцять другій одного нема! У тридцять другій! — гудуть усі.

Погнав помічник бриґадира 32-ї і ще з ним хлопець один — туди, до авторемонтних, шукати. А по натовпу: хто? та що? — питають. І дійшло до Шухова: нема молдованина маленького чорнявого. Який же це молдованин? Чи не той молдованин, що, кажуть, шпигуном був румунським, справжнім шпигуном?

Шпигунів — у кожній бриґаді по п'ять осіб, але це шпигуни роблені, навмисники. За справами проходять, як шпигуни, а самі просто полонені. І Шухов такий же шпигун.

А цей молдованин — справжній.

Начкар як глянув у список, так і почорнів увесь. Бож як шпигун збіг, що тоді начкару буде?

А натовп увесь і Шухова злість бере. А то що за стерво, гад, падлюка, паскуда, загрібайло? Уже небо темне, світло, рахуй, від місяця йде, зірки он, мороз сили нічної набирає — а його, щеняти, нема! Що, не напрацювався, падло? Казенного дня мало, одинадцять годин, від світла до світла? Прокурор добавить, зачекай!

І Шухову дивно, щоб хтось так працювати міг, дзвінка не помічаючи.

Шухов зовсім забув, що сам він щойно так само працював, — і нарікав, що надто рано збираються до вахти. Зараз він мерз зо всіма і лютував зі всіма, і ще б, здається, протримав би їх цей молдованин, та віддав би його конвой натовпові — розідрали б, як вовки теля!

От коли став мороз притискати! Ніхто не стоїть — або на місці топчеться, або ходить два кроки вперед, два назад.

Міркують люди — чи міг збігти молдованин? Ну, як удень ще збіг — інша справа, а як приховався й чекає, щоб з вишки охорону зняли, не дочекається. Якщо сліду під дротом не лишилося, де проліз" — три доби у зоні не знайдуть і три доби будуть на вишках сидіти. І хоч тиждень — теж. Це вже їх статут, старі арештанти знають. Взагалі, як хто втік — конвоєві життя кінчається, ганяють їх без сну і їжі. Та так іноді рузлютуються — не беруть утікача живим.

Умовляє Цезар кавторанґа:

— Наприклад, пенсне на такелажі повисло, пам'ятаєте?

— Т-ак... — кавторані тютюнець покурює.

— Або візочок по східцях — котиться, котиться.

Так... Але морське життя там трохи кукольне.

— Бачите, ми розбещені сучасною технікою знімання

— І хробаки по м'ясу просто як дощові повзають. Чи вже ж такі були?

— Але менших засобами кіна не покажеш!

— Думаю, це м'ясо до нас би в табір зараз привезли, замість нашої рибки, та не миючи, не скребучи, у котел би бухнули, так ми б ...

— А-а-а! — заволали зеки. — У-у-у!

Побачили: з авторемонтних три фігурки вискочило, значить з молдованином.

— У-у-у! — верещить натовп від брами.

А як ті ближче підбігли, так:

— Чу-ма! Шкід-ник! Шушваль! Сука погана! Мерзотина! Стер— воза! !

І Шухов теж кричить:

— Чу-ма!

Та й чи жарти, понад півгодини часу у п'ятисот людей відняв!

Убрав голову, біжить, як мишеня.

— Стій! — конвой кричить. І записує: — К — чотириста шістдесят. Де був?

А сам підходить і прикладом карабін обертає.

Із натовпу все кричить:

— Сволоч! Блювотина! Паскуда!

А інші, щойно сержант почав карабін прикладом обертати, затихли.

Мовчить молдованин, голову нагнув, від конвою задкує. Пом— бриґадир 32--Ї виступив наперед:

— Він, падло, на риштування тинкувальні заліз, від мене ховався, а там угрівся й заснув.

І по плечах його кулаком! І по шиї!

А тим самим відігнав від конвоїра.

Відсахнувся молдованин, а тут угорець вискочив з тієї ж 32-ї та ногою його під зад, та ногою під зад!

Це тобі не шпигувати. Шпигувати й дурень може. У шпигуна життя чисте, веселе. А спробуй у каторжному таборі протягнути деі— сяточку на загальних!

Опустив конвоїр карабін.

А начкар реве:

— О-дійди від брами! Ро-зібратися по п'ять!

От собаки, знову рахувати! Пощо ж тепер рахувати, як і без того ясно? Загули зеки. Уся лють з молдованина на конвой перекинулася. Загули й не відходять від брами.

— Що-о? — начкар заревів. — На сніг посадити? Зараз посаджу. До ранку тримати буду!

Нічого мудрого, і посадить. Стільки разів саджали. І клали навіть: "Лягай! Зброю напоготові"! Бувало це все, знають зеки. І повчали злегенька від брами зрушуватися.

— Від-ходь! Від-ходь! — силує конвой.

— Та й чого, справді, до брами тиснетеся, стерва? — задні на пе^ редніх лютують. І відходять під натиском.

— Ро-зібратися по п'ять! Перша! Друга! Третя!

А вже місяць на повну силу світить. Висвітлився, багряність з нього зійшла. Піднявся вже на чверть добру. Пропав вечір!.. Молдованин клятий. Конвой клятий. Життя кляте!

Передні, кого перерахували,, обертаються, навшпиньки1 спинаються дивитися — у п'ятці останній двоє лишиться чи троє. Від цього зараз усе життя залежить.

Здалося ніби Шухову, що в останній п'ятці їх четверо лишиться. Зімлів зі страху: зайвий! Знову перераховувати! А виявилося, Ф&— тюков, шакал, у кавторанґа недопалок дострілював, затримався, у свою п'ятку не переступив своєчасно, і тут вийшов ніби зайвий.

Помначкар зі злости його по шиї, Фетюкова.

Правильно.

У останній — троє. Зійшлося, слава Тобі, Господи!

— Ві-дійти від брами! — знову конвой силує.

Але цим разом зеки не бурчать, бачать: виходять солдати з вахти і обступають пляц по той бік брами.

Значить, випускати будуть.

Десяцьких вільних не видно, прораба теж, несуть хлоп'ятка дрова.

Розчинили браму. А вже там, за нею, біля поруч дерев'яних, знову начкар і контролер:

— Перша! Друга! Третя!..

Ще раз як зійдеться — знімати будуть вартових з вишок.

А од вишок далеких уздовж зони о-гої скільки топати! Як останнього зека з зони виведуть і рахунок відповідатиме — тоді тільки телефоном на всі вишки дзвонять: зійти! І як начкар розумний — зразу таки й рушає, знає, що зеку втікати нікуди і що ті, з вишок, колону наздоженуть. А який начкар дурень — боїться, що йому війська не вистачить проти зеків, і чекає.

З тих остолопів і сьогоднішній начкар. Жде.

Цілий день на морозі зеки, чиста смерть, так перемерзли. І, після здіймання стоячи, цілий час мерзнути. А й усе ж їм не так мороз допікає, як лють: пропав вечір! Уже ніяких справ у зоні не полагодиш.

— А звідки ви так добре знаєте побут англійської фльоти? — питають у сусідній п'ятці.

— Та, бачите, я прожив майже цілий місяць на англійському хресері, мав там свою каюту. Я супроводив морський конвой. Був офіцером зв'язку в них. І ще, уявляєте, після війни англійський адмірал, чорт його напутив, прислав мені подарунок на пам'ять. "На знак подяки". Дивуюсь і проклинаю!.. І от — усіх на купу одну... З бандерівцями тут сидіти — задоволення невелике.

Чудно. Чудно отак подивитися: степ голий, зона спорожніла, сніг під місяцем блищить. Конвоїри вже розмістилися — десять кроків один від

одного, зброя напоготові. Отара чорна цих зеків, і в такому ж бушлаті — Щ-311 — людина, якій без золотих погонів і життя було незнане, з адміралом англійським лигався, а тепер з Фе— тюковим носилки тягає.

Людину можна і так повернути й так...

Ну, зібрався конвой. Без молитви просто:

— Кроком руш! Швидше!

Ні вже, хріну вам тепер — швидше! Від усіх об'єктів відстали, то й поспішати нічого. Зеки й не змовляючись зрозуміли все: ви нас тримали — тепер ми вас притримаємо. Вам либонь теж до тепла хочеться...

— Ширше крок! — кричить начкар. — Ширше крок, передній!

Хріну тобі — "ширше крок"! Ідуть зеки розважно, понурившися,

як на похорон. Нам уже втрачати нічого, однаково в табір останні. Не хотів по-людськи з нами — хоч лусни тепер від крику.

Покричав-покричав начкар "ширше крок!" — зрозумів: не підуть зеки швидше. І стріляти не вільно: ідуть п'ятками, колоною, улад. Нема в начкара влади гнати зеків швидше. (Уранці тільки цим зеки й рятуються, що на працю сунуть повільно. Хто швидко бігає, той строку в таборі не доживе — упріє, звалиться).

Так і пішли рівненько, акуратно. Скриплять собі сніжком. Хто розмовляє тихенько, а хто й так. Почав Шухов пригадувати — чого він зранку в зоні не доробив? І пригадав — санчастина! От же диво, зовсім за працею за санчастину забув.

Саме зараз і прийом у санчастині. Ще можна б устигнути, як не повечеряти. Так тепер ніби й не ломить. І температури не наміряють... Тільки час губити! Перем'явся без докторів. Доктори ці в бушлат дерев'яний залікують.

Не санчастина його тепер надила — а як би ще до вечері додати? Уся надія була, що Цезар посилку дістане, уже давно йому час.

І раптом колону зеків як поміняли. Захиталася, збилася з рівної ноги, смиконулась, загула, загула — і ось уже останні п'ятки і серед них Шухов не встигали за передніми, почали підбігати за ними. Пройдуть кроків кілька і знову бігцем.

І раптом колону зеків як поміняли. Захиталася, збилася з рівної ноги, смиконулась, загула, загула — і ось уже останні п'ятки і серед них Шухов не встигали за передніми, почали підбігати за ними. Пройдуть кроків кілька і знову бігцем.

Як хвіст на торб вивалив, так і Шухов побачив: праворуч від них, далеко в степу, чорніла ще колона, ішла вона нашій колоні навскоси і, мабуть, побачивши, теж притиснула.

Могла бути це колона тільки мехзаводу, у ній чоловіка з триста. І їм, значить, не поталанило, затримали теж. А їх за що? їх, трапляється, і на праці затримують: машину якусь не доремонтували. Та їм що, вони в теплі цілий день.

Ну, тепер хто кого! Біжать хлоп'ята, просто біжать. І конвой пішов підскоком, тільки начкар покрикує:

— Не розтягуватися! Ззаду підтягнутися! Підтягнутися!

Та бити тебе в лоб, чого гавкаєш? Хіба ж ми не підтягуємося?

І хто про що говорив, і хто про що думав — усе забули, і один лишився у всій колоні інтерес:

— Перегнати! Обтиснути!

І так усе змішалося, квасне з ніяким, що вже конвой зекам не ворог, а друг. Ворог же — та колона, інша.

Звеселилися зразу всі, і лють пройшла.

— Давай! Давай! — задні переднім кричать.

Дорвалася наша колона до вулиці, а мехзаводська за житловою дільницею зникла. Пііїтши перегони наосліп.

Тут нашій колоні легше стало, посеред вулиці. І конвоїрам з боків теж не так спотикатися. Тут ми їх і обтиснути повинні.

Ще й тому мехзаводців обтиснути треба, що їх на таборовій вахті особливо довто шмоняють. З того випадку, як у таборі різати почали, начальство вважає, що ножі робляться на мехзаводі, у табір припливають звідтіля. І тому на вході в табір мехзаводців окремо шмоняють. Пізньої осени, як уже земля затужавіла, їм усе кричали:

— Зняти черевики, мехзавод! Взяти черевики в руки!

Так босоніж і шмоняли.

А й тепер, мороз не мороз, пальцем на вибір:

— Ану, стягни правий повстяник! А ти — лівий зніми!

Знімає повстяник зек і повинен, на одній нозі підстрибуючи, той повстяник перевернути і онучею потрясти — мовляв, нема ножа.

А чув Шухов, не знає — правда чи ні, — що мехзаводці ще влітку два волейбольні стовпи в табір принесли, і в тих стовпах були всі ножі заховані. По десять довгих у кожному. Тепер їх у таборі й знаходять деколи — там, тут.

Так півбігцем клюб новий поминули, і житлову дільницю, і деревообробний — і виперли на прямий поворот до таборової вахти.

— Ху-гу-у! — колона так і ревнула одним голосом.

На це перехрестя доріг і цілилися! Мехзаводці — метрів півтораста праворуч, відстали.

Ну, тепер спокійно пішли. Раді всі в колоні. Заєча радість: мовляв, жаби ще й нас бояться.

І ось — табір. Який ранком залишили, такий він і зараз: ніч, вогні по зоні над суцільним парканом, і особливо густо горять ліхтарі пе^ ред вахтою, уся площа для шмону як сонцем залита.

Але, ще не доходячи до вахти ...

— Стій! — кричить начкар. І, віддавши автомат свій солдатові, підбігає до колони близько (їм з автоматом не велять близько). — Усі, хто праворуч стоять і дрова, в руках, — кинути дрова праворуч!

А зовні їх відкрито й несли, йому всіх видно. Одна, друга в'язочка полетіла, третя. Інші хочуть приховати дровця всередину колони, а сусіди на них:

— З-за тебе й у інших однімуть! Кидай по-доброму!

Хто арештанту головний ворог? Інший арештант. Якби арештанти один з одним не собачилися — е-ех!..

— Ру-уш! — кричить помначкар.

І пішли до вахти.

До вахти сходиться п'ять доріг, годину перед тим на них усі об'єкти тлумилися. Як по всіх цих дорогах та забудовувати вулиці, так не інакше на місці цієї вахти й пшону в майбутньому місті буде головна площа. І як тепер об'єкти з усіх кінців сунуть, так тоді демон^ страції будуть сходитися.

Наглядачі вже на вахті грілися. Виходять, упоперек дороги становляться.

— Роз-стебнути бушлати! Тілогрійки розстебнути!

І руки розводять. Обнімати збираються, шмоняючи. По боках хляпати. Ну, взагалі, як ранком.

Тепер розстібатися не страшно, додому йдемо.

Так і говорять усі — "додому".

А про другий дім за день і згадати ніколи.

Уже голову колони шмоняли, коли Шухов підійшов до Цезаря і сказав:

— Цезаре Марковичу! Я від вахти побіжу відразу до посилочної і займу чергу.

Повернув Цезар до Шухова вуса литі, чорні, а зараз білі знизу:

— Пощо ж, Іване Денисовичу, займати? Може, й посилки не буде.

— Ну, а не буде — мені яка шкода? Десять хвилин почекаю, не прийдете — я й до бараку.

(Сам Шухов думає: не Цезар, так, може, хто інший прийде, кому місце продати в черзі).

Видно, занудьгував Цезар за посилкою:

— Ну, гаразд, Іване Денисовичу, біжи, займай. Десять хвилин чекай, не більше.

А вже шмон от-от доходить. Сьогодні від шмону ховати Шухову нічого, підходить без ляку. Розстебнув бушлат, не поспішаючи, і тілогрійку теж розсупонив під брезентовим паском.

І хоч нічого за собою забороненого він не пам'ятав сьогодні, але пильність восьми років сидіння увійшла в звичку. І він засунув руку в кишеню на колінах штанів — перевірити, чи там порожньо, як він і тямив добре.

Але там була пилочка, шматок пилочки! Пилочка, яку він по-ха— зяйськи підняв сьогодні серед робочої зони і зовсім не збирався приносити її в табір.

Він не збирався її приносити, а тепер, коли вже доніс, — кидати шкода було вкрай! Бож її відгострити на маленький ножик — чи на шевський лад, чи на кравецький!

Якби він думав її приносити, він би придумав добре і як заховати. А тепер лишалося лише два ряди перед ним, і ось уже перша з цих п'яток відокремилася й пішла на шмон.

І треба було скоріше вітру вирішити: чи, криючись останньою п'яткою, непомітно кинути її на сніг (де її услід знайдуть, але не знатимуть чия), чи нести.

За пилочку цю могли дати десять діб карцера, якби визнали її ножем.

Але шевський ножик був заробітком, був хлібом!

Кидати було шкода.

І Шухов запхнув її у ватяну рукавицю.

Тут скомандували прийти на шмон наступній п'ятці.

І на повному світлі їх лишилося останніх троє: Сенька, Шухов і хлопець з 32-ї, що бігав за молдованином.

І з-за того, що їх було троє, а наглядачів стояло проти них п'ять, можна було зловчитися — вибирати, до кого з двох правих підійти. Шухов обрав не молодого, червонощокого, а сивовусого старого. Старий'був, звичайно, досвідчений і легко знайшов би, якби захотів, але тому що він був старий, йому служба повинна була вже надокучити гірше смердючої сірки.

А тим часом Шухов обидві рукавиці, з пилочкою й порожню, зняв з рук, схопив їх в одну (рукавицю порожню вперед вистобурчивши), в ту ж руку схопив і вірьовочку-підперезалку, тілогрійку розстебнув геть усю, поли бушлата й тілогрійки догідливо підхопив угору (ніколи він не був такий послужливий на пшоні, а зараз хотів показати, що він відкритий весь — на, бери мене!) — і за командою пішов до сивовусого.

Сивовусий наглядач обляпав Шухов а по боках і спині, по наколінній кишені зверху ляпнув — нема нічого, пром'яв у руках поли тілогрійки й бушлата, теж нема, і, вже відпускаючи, для певности зм'яв у руці ще виставлену рукавицю Шухова — порожню.

Наглядач рукавицю стис, а Шухова всередині кліщами стисло. Ще один такий стиск по другій рукавиці — і він горів у карцер на триста грамів у день, і гаряча їжа тільки на третій день. Відразу він уявив, як ослабне там, виголодніє, і трудно йому буде повернутися у той жилавий, не голодний і не насичений стан, як зараз.

І тут же він гостро, поривно помолився в душі: "Господи! Спаси! Не дай мені карцера!"

І всі ці думки пронеслися в ньому, тільки поки: наглядач першу рукавицю зм'яв і переніс руку, щоб так само зм'яти другу, задню (він зм'яв би їх за раз двома руками, якби Шухов тримав рукавиці в різних руках, а не в одній). Але тут стало чути, як старший на пшоні, поспішаючи скоріше звільнитися, крикнув конвоєві:

— Ну, підводь мехзавод!

І сивовусий наглядач, замість щоб узятися за другу рукавицю Шухова, махнув рукою — проходь, мовляв. І відпустив.

Шухов побіг доганяти своїх. Вони були вже вишнуровані по п'ять між двома дерев'яними перекладинами, подібними на конов'язь базарну, що

творила ніби кошару для колони. Біг він легко, землі не чуючи, і не помолився ще раз, із вдячністю, бо ніколи було, та вже й не до речі

Конвой, що вів їх колону, весь тепер відійшов набік, звільняючи місце для конвою мехзаводу, і чекав тільки свого начальника. Дрова всі, кинені їх колоною до шмону, конвоїри зібрали собі, а дрова, одібрані на самому шмоні наглядачами, зібрані були в купу при вахті.

Місяць викочувався все вище, у білій світлій ночі відстоювався мороз.

Начальник конвою, ідучи на вахту, щоб там йому розписку повернули за чотириста шістдесят три голови, поговорив з Пряхою, помічником Волкового, і той крикнув:

— Ка — чотириста шістдесят!

Молдованин;, що сховався в гущу колони, зідхнув і вийшов до праі— вої перекладини. Він усе ще тримав схилено голову, увібрану в плечі.

— Іди сюди! — показав йому Пряха навколо конов'язі.

Молдованин обійшов. І наказано йому було руки взяти назад і

стояти тут.

Значить, будуть ліпити йому спробу втечі. У БУР візьмуть.

Не доходячи до брами, справа і зліва за кошарою, стали два вах— тири;, брама в три чоловіки заввишки одчинилася повільно, і почулася команда:

— Роз-зберися по п'ять! ("Відійди від брами" тут зайве: кожна брама завжди всередину зони відкривається, щоб як зеки й натовпом із середини на неї наваляться, не могли висадити). Перша! Друга! Третя !..

От саме на цьому вечірньому перерахункові, через таборову браму повертаючися, зек за весь день найбільш обвітрений, вимерзлий, виголоджений — і ополоник гарячого рідкого вечірнього борщу для нього зараз, як дощ у сушу, — разом втягне він його чисто весь. Цей ополоник для нього зараз дорожчий волі, дорожчий усього життя минулого і всього майбутнього життя.

Входячи крізь таборову браму, зеки, як воїни з походу, — дзвінкі, ковані, розмашисті — роз-дайсь!

Придуркові від штабного бараку дивитися на вал зеків, що входять — страшно.

От саме з цього перерахунку, вперше з того часу, як у півсьомої ранку дано дзвінок на розвід, зек робиться вільною людиною. Пройшли велику браму зони, пройшли малу браму передзонника, по лінійці ще поміж двома драбинами пройшли — і тепер, розсипалися хто куди.

Хто куди, а бригадирів нарядчик ловить:

— Бригадири! В ППЧ!

Шухов кинувся повз БУР, між бараками — і в посилочну. А Цезар пішов, себе не принижуючи, розмірено, у другий бік, де навколо стовпа, як у мурашнику, а на стовпі була прибита диктова дощечка і на ній олівцем хемічним написані всі, кому сьогодні посилка.

На папері в таборі пишуть менше, а більше — на дикті. Воно якось твердіше, певніше — на дошці. На ній і вертухаї і нарядчики рахунок головам ведуть. А завтра зшкреби — і знову пиши. Ощадність.

Хто в зоні лишається, ще й так шісткують: прочитають на дощечці, кому посилка, зустрічають його тут, на лінійці, відразу й нумер кажуть. Багато не багато, а цигарочку й такому дадуть.

Добіг Шухов до посилочної — при бараці прибудова, а до тієї прибудови ще тамбур приліпили. Тамбур зовні без дверей, вільно холод ходить, — а в ньому все ж ніби обжито, усе ж під дахом.

У тамбурі черга уздовж стіни загнулася. Зайняв Шухов. Чоловіка п'ятнадцять попереду, це більше години;, якраз до відбою. А вже хто з тецівської колони пішов на списки! дивитися, ті за Шуховим будуть. І мехзаводські всі. їм за посилкою чи не в другий раз приходити, завтра зранку.

Стоять у черзі з торбинками, мішечками. Там, за дверима (сам Шухов у цьому таборі ще ні разу не одержував, але з розмов), відкривають скриньку посилочну сокиркою, наглядач усе своїми руками виймає, переглядає. Що розріже, що переломить, що промацає, пересипле. Як рідина яка, у банках скляних або бляшаних, відкриють і виливають тобі, хоч руки підставляй, хоч рушник туткою. А банок не віддають,, чогось бояться. Як щось з пирогів, з солодощів щось вигадливіше чи ковбаса, рибка, наглядач і відкусить. (А задерись спробуй — зараз причепиться, що заборонене, а що не належить — і не видасть. З наглядача починаючи, хто посилку одержує, мусить давати, давати й давати). А коли посилку скінчать шмоняти, знову ж і скриньки посилкової не віддають, а змітай собі все в торбинку, хоч у полу бушлатну — і забирайся, наступний. Так запаморочать іншого, що й забуде, що на лаві. За цим не повертайся. Нема.

Тут у черзі почув Шухов і новину: неділі знову не буде на цьому тижні, знову зажилюють неділю. Так він і чекав, і всі чекали так: як п'ять неділь на місяць,, то три дають, а дві на роботу гонять. Так він і чекав, а почув — повернуло всю душу, перекривило: недільки ж кровної кому не шкода? Ну, та правильно в черзі кажуть: вихідний і в зоні притоптати вміють, щонебудь вигадають — або лазню прибудовувати, або стіну

городити, щоб проходу не було, або розчистку двору. А то зміну матраців, витрушування, та блощиць морити на ва— гонках. Або перевірку особи за картками почнуть. Або інвертариза— цію: виходь з усіма речами надвір, сиди півдня.

Найбільше їм, мабуть, допікає, коли зек спить після сніданку.

Лишалося все перед Шуховим чоловіка з десять, і ззаду сім чоловіка набігло — і тут у проломі дверей, нагинаючись, з'явився Цезар у своїй хутряній новій шапці, присланій з волі. (Теж от і шапка. Комусь Цезар підмазав, і дозволили йому носити чисту нову міську шапку. А з інших навіть розтріпані фронтові поздирали і дали таборові, свинячого хутра).

Пояснив йому Шухов, хто за ким, і, не чекаючи, що Цезар сам про вечерю згадає, спитав:

— А вечерю вам принести?

Спитав, чи принести вечерю, а собі думає: "Та невже ж ти скнарою будеш? Вечері мені не подаруєш? Таж на вечерю каші нема, баланда одна порожня !.."

— Ні, ні, — усміхнувся Цезар, — вечерю сам їж, Іване Денисовичу!

Тільки цього Шухов і чекав! Тепер1 то він, як птах вільний, випурхнув з-під тамбурового даху — і по зоні, і по зоні!

Снують зеки у всі кінці! Якось начальник табору ще такий наказ видав: ніяким ув'язненим поодинці зоною не ходити. А куди можна — вести всю бригаду одним строєм. А куди1 всій бригаді відразу зовсім не треба — скажімо, в санчастину чи: в убиральню, —о то збивати групи по чотири-п'ять осіб, і старшого з них призначити, і щоб вів своїх строєм туди, і там чекав, і назад — теж строєм.

Дуже начальник табору наполягав на цьому наказі. Ніхто перечити йому не смів. Наглядачі хапали одинаків, і в БУР тягали — а поломився наказ. Потиху, як багато голосних наказів ламається. Скажімо, викликають же самі людину до опера — так не посилати з ним команди! Чи тобі за продуктами своїми в каптьорку треба,, а: я з тобою пощо піду? А той у КВЧ захотів, газети читати, та хто ж з ним піде? А тому повстяники латати, а тому в сушарню, а тому з бараку в барак просто (із бараку ж у барак найсуворіше заборонено!) — як їх стримати?

Наказом тим хотів начальник ще останню свободу відняти, але і в нього не вийшло!, череватого.

І ще наказ був начальника табору суворий: бригадам у їдальню ходити строєм по два. Далі наказ був: дійшовши до їдальні, бриґаг— дам на ґанок не сходити, а перешиковуватися по п'ять і стояти, поки днювальний по їдальні їх не впустить.

Днювальним по їдальні цупко тримався Кульгавий. Кульгавість свою в інвалідність провів, а жилавий, стерво. Завів собі ціпок березовий і з ґанку цим ціпком плішує, хто не за його командою лізе. А не кожного. Кмітливий Кульгавий і в пітьмі з спини пізнає — того не вдарить, хто йому самому в морду дасть. Прибитих б'є. Шухова раз плішонув.

Назва — "днювальний". А роздивитися — князь! — З кухарями товаришує!

Сьогодні чи то бриґади привалили в один час, чи то порядки довго наводили, тільки густо ґанок обліплений, а на ґанку Кульгавий, шістка Кульгавого і сам завїдальнею. Без наглядачів дають раду, барбоси.

Завїдальнею — відгодований гад, голова, як гарбуз,. у плечах аршин. До того сили в ньому зайвої, що ходить він — як на пружинах смикається, ніби ноги в ньому з пружин і руки теж. Носить шапку з білого пуху без нумера, ні в кого з вільних такої шапки нема. І носить

хутряну камізельку овечу, на тій камізельці на грудях — маленький нумерок, як марка поштова, — Волковому поступка, а на спині й такого нумера нема. Завїдальнею нікому не вклоняється, а його всі зеки бояться. Він в одній руці тисячі життів тримає. Його хотіли побити якось, так усі кухарі на захист вискочили, мордоворо— ти на підбір.

Біда тепер буде,, як 104-а уже пройшла, — Кульгавий весь табір знає в обличчя і при заві ні за що з чужою бриґадою не пустить, умисної познущається.

— Двадцять сьому! — Кульгавий кричить. — Проходь!

Вискочила тут 27-а; по східцях, та скоріше до дверей. А за нею

знову полізли всі по східцях, і задні тиснуть. І Шухов теж пре силоміць. Ґанок трясеться, ліхтар над ґанком повискує.

— Знову, падлюки! — Кульгавий лютує. Та ціпком, ціпком когось по плечах, по спині, та спихає, спихає одних та других.

Очистили знову.

Бачить Шухов знизу — зійшов поруч з Кульгавим Павло. Бриґаду сюди водить він. Тюрін у тлум цей не ходить бруднитися.

— Роз-берись по п'ять, сто четверта! — Павло зверху кричить.

— А ви посуньтеся, друзі! Хрін тобі друзі посунуться!

— Та пусти ж, ти, спино! Я з тієї бриґади! — Шухов трясе. Той і рад би пустити, та тиснуть і його звідусіль.

Хитається натовп, душиться, — щоб баланду одержати. Законну баланду.

Тоді Шухов інакше: зліва до поруч прихопився, за стовп ґанковий руками перебрав і — повис, від землі відірвався. Ногами комусь у коліно штовхнув, його у бік огріли, матюкнули пару разів, а вже він прорвався: став однією ногою на карниз ґанку при верхньому східці і чекає. Побачили його свої хлоп'ята, руку простягнули. Завїдальнею, відходячи, із дверей оглянувся:

— Давай, Кульгавий, ще дві бриґади!

-— Сто четверта! — Кульгавий гукнув. — А ти куди, падло, лізеш? І — ціпком по шиї того, чужого.

— Сто четверта! — Кульгавий гукнув. — А ти куди, падло, лізеш? І — ціпком по шиї того, чужого.

— Сто четверта! — Павло кричість, своїх пропускає.

— Ху-у! — вибився Шухов у їдальню і,, не чекаючи, поки Павло йому скаже, — за тацями, таці вільні шукати.

У їдальні, як завжди, — пара клубками від дверей, за столами сидять один при одному, як насіння в соняшнику, між столами блукають, штовхаються, дехто пробивається з повною тацею. Але Шухов до цього за стільки років звичний, око в нього гостре і бачить: Щ-208 несе на таці п'ять мисок усього, значить — остання таця в бригаді, інакше б — чому ж неповна?

Наздогнав його й у вухо йому з-заду намовляє:

— Братку! я на тацю — за тобою!

— Та там біля віконця чекає один, я обіцяв ...

— Та постіл йому в рот, що чекає, хай ґав не ловить! Домовилися. Доніс той до місця, розвантажив, Шухов ухопився

за тацю, а й той надбіг, кому • обіцяно, за другий кінець таці тягне. А сам слабший Шухова. Шухов його туди таки тацею стусонув, куди тягне, він відлетів до стовпа, з таці руки зірвалися. Шухов — тацю під пахву і бігом до роздачі.

Павло в черзі до віконця стоїть, без таць нудьгує. Утішився:

— Іване Денисовичу! — і переднього помбриґа 27-ї відштовхує:

— Пусти! Чого дурно стоїш? У мене таці є! Дивись, і Гопчик, дурисвіт, тацю тягне.

— Вони заґавилися, — сміється, — а я потягнув!

Із Гопчика правильний буде таборовик. Ще років з три підучиться, підросте — менше як хліборізом йому долі не ворожать.

Другу тацю Павло наказав узяти Єрмолаєву, дебелому сибірякові (теж за полон десятку дістав). Гопчика послали підшукати, на якому столі "вечеряти" кінчають. А Шухов поставив свою тацю ріжком у віконце для роздачі і чекає.

— Сто четверта! — Павло доповідає у віконце.

Віконець усіх п'ятеро: три роздавальних загальних, одне для тих, хто за списком харчується (хворих на виразку чоловіка з десять, та по блату бухгальтерія вся), ще одне — для повернення посуду (у того вікна

б'ються, хто миски лиже). Віконця не високі — ледь вище пояса. Через них кухарів самих не видно, а тільки руки їх видно і ополоники.

Руки у кухаря білі, пещені, а волохаті, здорові. Чистий боксер, а не кухар. Олівець узяв і в себе на списку на стіні відзначив:

— Сто четверта — двадцять чотири.

А Іlантєлєєв приплентався до їдальні. Зовсім він не хворий, сука.

Кухар узяв великий ополоник літрів на три і ним — у баку мішати, мішати, мішати (бак перед ним новозалитий, майже повний, пара так і валить). І, перехопивши ополоник на сімсот п'ятдесят грамів, почав ним, далеко: не занурюючи, черпати.

— Раз, два, три, чотири ...

Шухов примітив, котрі миски набрані, поки ще гуща на дно бака не осіла, і котрі по-порожньому — юшка сама. Поставив на своїй таці десять мисок і поніс. Гопчик йому махає від других стовпів:

— Сюди, Іване Денисовичу, сюди!

Миски нести — не рукавом трясти. Плавно Шухов переступає, щоб на тацю й поштовху не відчулося, а горлом більше працює:

— Ей, ти, Х-дев'ятсот двадцять !.. Пильнуй, дядю !.. З дороги, хлопче! У тлумі такому і одну миску, не розхлюпавши, мудро пронести, а тут — десять. І все ж на звільнений Гопчиком кінець столу поставив тацю м'якесенько, і свіжих сплесків на ній нема. І ще зметикував, яким поворотом поставив, щоб у кут таці, де сам зараз сяде, були самі дві миски густі.

І Єрмолаєв десять підніс. А Гопчик побіг, і з Павлом чотири останні принесли в руках.

Ще Кільґас приніс хліб на таці. Сьогодні згідно з працею тодують — кому двісті, кому триста, а Шухову — чотириста. Узяв собі чотириста, окраєць, і на Цезаря двісті, серединку.

Тут і бриґадники з усієї їдальні почали сходитися — одержить вечерю, а вже сьорбай, де сядеш. Шухов миски роздач, запам'ятовує, кому дав, і свій кут таці пильнує. В одну з мисок густих занурив ложку — зайняв, значить. Фетюков свою миску з перших узяв і пішов: розсудив, що в бриґаді зараз не розживешся, а ліпше по всій їдальні походити — пошакалити, може, хто не доїсть (коли хто не доїсть і від себе миску відсуне — за неї, як шуліки, хапаються іноді зразу кілька).

Підрахували порції з Павлом, ніби сходяться. Для Андрія Проко— повича підсунув Шухов миску з густих, а Павло перелив у вузький німецький котьолок з накривкою: його під бушлатом можна пронести, до грудей притиснувши.

Таці віддали. Павло сів зі своєю подвійною порцією, і Шухов зі своїми двома. І більше у них розмови ні про що не було, святі хвилини надійшли.

Зняв Шухов шапку, на коліна поклав. Перевірив одну миску ложкою, перевірив другу. Нічого, і рибка трапляється. Взагалі ж вечорами баланда завжди багато рідкіша, ніж ранком: ранком зека нагодувати треба, щоб він працював, а увечорі і так засне.

Почав він їсти. Спершу юшечку саму просто пив, пив. Як гаряче пішло, розлилося по його тілу — аж середина його вся тремтить назустріч баланді. Хор-роше! От вона, мить коротка, задля якої і живе зек!

Зараз ні на що Шухов не має образи, ні що строк довгий, ні що день довгий, ні що неділі знову не буде. Зараз він думає: переживемо! Переживемо все! Дасть Бог, скінчиться!

З тієї й другої миски юшечку гарячу відпивши, він другу миску у першу злив, викидав і ще й ложкою вискріб. Так воно спокійніше якось, про другу миску не думати, не пильнувати її ні очима, ні рукою.

Очі звільнилися — на сусідські миски стрільнув. Ліворуч у сусіда — так одна вода. От гади, що роблять, свої ж зеки!

І почав Шухов їсти капусту з рештками юшки. Картоплинка йому трапилася на дві миски одна — у Цезаревій мисці. Середня така картоплинка, морожена, звичайно, з твердиною і підсолоджена. А рибки майже нема, деколи кістячок оголений мигне. Але і кожен риб'ячий кістячок і плавничок треба прожувати — з них сік висмокчеш, сік корисний. На все те, звичайно, часу треба, та Шухову поспішати тепер нікуди, у нього сьогодні свято: у обід дві порції і на вечерю дві порції одірвав. Такого діла ради решту справ і лишити можна.

Хіба до лотиша сходити за тютюном. До ранку тютюну може й не лишиться.

Вечеряв Шухов без хліба: дві порції та ще з хлібом — товсто буде, хліб на завтра іде. Черево — злодій, старого добра, не тямить, завтра знову спитає.

Шухов доїдав свою баланду і не дуже пильнував помічати, хто навколо, бо не було потреби: за новим нічим він не полював, а їв своє законне. І все ж він зауважив, що просто через стіл проти нього звільнилося місце і сів старий високий Ю-81. Він був, Шухов знав, з 64-ї бриґади, а в черзі у посилочній чув Шухов, що 64-а якраз і ходила сьогодні на Соцгородок замість 104-ї і цілий день, не гріючись, дріт колючий тягнула — сама собі зону будувала.

Про цього старого казали Шухову, що він по таборах та по тюрмах сидить без рахунку і жодна амнестія його не заторкнула, а як одна десятка кінчалася, то йому відразу другу пхали.

Тепер розглянув його Шухов зблизька. Із усіх пригорблених таборових спин його спина відмінна була прямотою, і за столом здавалося, ніби він ще поверх лавки під себе щось підклав. На голові його голій стригти давно не було чого — волосся все вилізло від життя хорошого. Очі старого не пряли услід за всім, що діялося в їдальні, а поверх Шухова незряче уперлися в своє. Він помірно їв порожню баланду ложкою дерев'яною, прищербленою, але не влазив головою в миску, як усі, а високо носив ложку до рота. Зубів у нього не було ні вгорі, ні внизу, жодного: закостенілі ясна жували: хліб замісто зубами. Обличчя його все вимотане було, але не до слабости ґнота— інваліда, а до каменю тесаного, темного. І з рук, великих, порепаних і чорних, видно було, що не багато випадало йому за всі роки відсиджуватися придурком. А засіло таки в ньому, не помириться: триста трамівку свою не кладе, як усі, на нечистий стіл у захлюпинах, а — на ганчірку випрану.

Одначе Шухову ніколи було довго розглядати його. Закінчивши їсти, ложку облизавши і запхнувши у повстяник, насунув він шапку, встав, взяв пайки, свою і Цезареву, і вийшов. Вихід з їдальні був через інший ґанок, і там ще двоє днюваних стояло, котрі тільки й знали, що скинути гак, випустити людей і знову гак накинути.

Вийшов Шухов з черевом набитим, собою вдоволений, і вирішив так, що хоч відбій буде скоро, а збігати таки до лотиша. І, не заносячи хліба в дев'ятий, він розмашисто погнав у бік сьомого бараку.

Самосад мусів був Шухов купити, як і купував раніше, — карбованець склянка, хоч на волі така склянка коштувала три карбованці, а від гатунку і дорожче. У каторжному таборі всі ціни були свої, ні на що не подібні, тому що грошей тут не можна було тримати, мало у кого вони були і дуже були дорогі. За роботу в цьому таборі не

платили ні копійки (в Усть-Ижмі хоч тридцять карбованців Шухов на місяць одержував). А як кому родичі присилали поштою, тих грошей не давали однаково, а зараховували на особистий рахунок. З особистого рахунку на місяць раз можна було в ларьку купувати мило туалетне, гнилі попряники, сиґарети "Прима". Подобався товар, не подобався — а на скільки заяву начальнику написав, на стільки й купуй. Не купиш — однаково гроші пропали;, вони вже списані.

До Шухова гроші приходили тільки від приватної праці: виступці пошиєш з ганчірок замовця — два карбованці, тілогрійку вилатаєш — теж за домовою.

Сьомий барак не такий, як дев'ятий, не з двох великих половин. У сьомому бараці коридор довгий, з нього десятеро дверей, у кожній кімнаті бриґадаї, напхано по сім вагонок у кімнату. Ну, ще кабіна під парашною, та старшого по бараку кабіна. Та мистці живуть у кабіні.

З&йшор. Шухов у ту кімнату, де його* лотиш. Лежить лотиш на нижніх нарах, ноги наверх поклав, на спинку, із сусідом по-лотись— ки хардакае.

Підсів до нього Шухов. Здрастуйте, мовляв. Здрастуйте, той ніг не опускає. А кімната маленька, усі відразу прислухаються — хто прийшов, чого прийшов. Обидва це вони розуміють, і тому Шухов сидить і тягне: ну, як живете, мовляв? Та нічого. Холодно сьогодні. Так.

Дочекався Шухов, що всі знову своє затоворили (про війну в Кореї сперечаються: від того, мовляв, що китайці втрутилися, так буде світова війна чи ні), нахилився до лотиша:

— Самосад є?

— Є.

— Покажи.

Лотиш ноги з спинки зняв, опустив їх у прохід, підвівся. Жила цей лотиш. Склянку як накладає — завжди труситься, боїться на одну закурку більше покласти.

Показав Шухову капшук, зашморг розтягнув.

Узяв Шухов у пучки на долоню, бачить: той самий, що і минулого разу. До носа підніс, понюхав — він. А лотишеві сказав:

— Ніби не той.

— Той! Той! — гнівається лотиш. — У мене інший ґатунок нема ніколи, завжди один.

— Ну, гаразд, — погодився Шухов, — ти мені скляночку натопчи, я закурю, може, й другу візьму.

Він тому сказав натопчи, що той натрускою насипає.

Дістав лотиш з-під подушки ще один капшук, кругліший першого, і скляночку свою з тумбочки вийняв, скляночка хоч пластмасова, але Шуховим міряна, гранчастій рівна.

Сипле.

— Та; ти ж притискай, притискай! — Шухов йому і пальцем товче сам.

— Я сам знай! — сердито вириває лотиш склянку і сам притискає, але м'якше. І знову сипле.

А Шухов тим часом тілогрійку розстебнув і намацав зсередини в підшитій ваті йому одному відчутний папірець. І двома руками перештовхуючи, перештовхуючи його по ваті, жене до дірочки маленької, зовсім в іншому місці прорваної і двома ниточками ледь затягненої. Підігнавши до тієї дірочки, він нитки нігтями одірвав, папірець ще вдвоє в довжину згорнув (уже й без того він продовгасто складений) і через дірочку вийняв. Два карбованці. Старенькі^ без хрусту.

А в кімнаті ревуть:

— Пошко-одує вас батько вусатий! Він братові рідному не повірить, не те що вам, лопухам!

Чим у каторжному таборі добре — свободи тут від пуза. В усть— іжменському скажеш пошепки, що на волі сірників нема, тебе садять, нову десятку клеплють. А тут кричи з верхніх нар що хочеш — стукачі того не доносять, опери рукою махнули.

Тільки ніколи тут багато говорити ...

— Ех, натрусом кладеш, — нарікає Шухов.

— Ну, на, на! — добавив той у пучки зверху.

Шухов витягнув з внутрішньої кишеньки свій капшук і перевалив туди самосад із склянки.

— Гаразд, — вирішив він, не бажаючи першу солодку цигарку курити на бігу. — Набивай уже другу.

Ще посперечавшись, пересипав він собі й другу склянку, віддав два карбованці, кивнув лотишеві й пішов.

А надвір вийшовпщ, відразу бігом і бігом до себе. Щоб Цезаря не пропустити, як той з посилкою повернеться.

Але Цезар уже сидів у себе на нижній койці і воловодився над посилкою. Що він приніс, розкладене у нього було по койці і по тумбочці, але тільки світло туди не потрапляло просто від лампи, а шу— ховським же верхнім щитом перегороджувалося, і було там темнувато.

Шухов нагнувся, увійшов між койками кавторанґа і Цезаря і простягнув руку з вечірньою пайкою.

— Ваш хліб, Цезаре Марковичу.

Він не сказав: "Ну, одержали?" — тому що1 це був би вже натяк, що він чергу займав і тепер має право на частку. Він і так знав, що має. Але він не був шакал навіть після восьми років загальних робіт — і чим далі, тим міцніше стверджувався.

Одначе очам своїм він наказати не міг. Його очі, яструбині очі та— боровика, оббігли, сковзнули вмить по розкладеній на койці й на тумбочці цезарєЕській посилці, і, хоч папірці були не зовсім розгорнуті, мішечки деякі закриті, — цим бистрим поглядом і підтверджуючим нюхом Шухов мимоволі розвідав, що Цезар одержав ковбасу, згущене молоко, товсту вуджену рибу, сало, сухарики з запахом, коржики ще з іншим запахом, цукру пиляного кілограмів з два і ще, виглядає, масло, потім сигарети, тютюн люльковий, і це ще не все.

І все .це він зрозумів за той короткий час, коли: сказав:

— Ваш хліб, Цезаре Марковичу.

А Цезар, збуджений, скуйовджений, ніби п'яний (харчову посилку одержавши, і кожен таким робиться) махнув на хліб рукою:

— Візьми його собі, Іване Денисовичу!

Баланда та ще хліба двісті грамів — це була повна вечеря і вже, звичайно, повна частка Шухова від Цезаревої посилки.

І Шухов відразу, як відтявши, не став більше чекати для себе нічого з розкладених Цезарем частувань. Гірше нема, як черево роздратуєш, та й дурно.

От хліба чотириста, та двісті, та в матраці не менше двісті. І вистачить. Двісті зараз натиснути, завтра ранком п'ятсот п'ятдесят лупнути, чотириста взяти на роботу — житуха! А ті, в матраці, хай ще полежать. Добре, що Шухов устиг, зашив — з тумбочки, он, у 75-й потягли — позивайся тепер куди хочеш.

Деякі так розуміють: посилковець — набитий мішок, з посилковця рви! А розміркувати, як приходить йому легко, так і відходить легко. Буває, перед передачею і посилковці раді зайву кашу вислужити. І стріляють докурити. Наглядачеві, бригадирові, — а придуркові посилковому як не дати? Та він іншим разом твою посилку так захарастить, її тиждень у списках не буде. А каптьору в камеру схорони, кому продукти ті всі здаються, куди ось завтра перед розводом Цезар у мішку посилку понесе (і від злодіїв, і від шмону, і начальник так велить), — тому каптьору, як не даси добре, так він у тебе кришками більш ущипає. Цілий день там сидить, пацюк, з чужими харчами замкнувшись, перевір його! А за послуги, як от Шухову? А лазенному, щоб йому окремо білизну порядну підкидав, — скільки не є, а дати треба? А перукареві, який його з папірцем голить (тобто бритву об папірець витирає, не об коліно твоє ж голе) — багато не багато, а три-чотири сиґаретки теж дати? А в КВЧ, щоб йому листи окремо відкладали;, не губили? А захочеш деньок закосити, у зоні на боці полежати, — докторові піднести треба. А сусідові, хто з тобою за однією тумбочкою харчується, як кавторанґ з Цезарем, — як же не дати? Таж він кожен шматок твій рахує, тут і безсовісний не зкрутиться, дасть.

Так що хай заздрять ті, кому в чужих руках завжди редька товща, а Шухов розуміє життя і на чуже добро черева не розперезує.

Тим часом він роззувся, заліз до себе нагору, дістав пилочки шматок з рукавички, оглянув і вирішив завтра шукати камінець добрий і на тому камінці відгострювати пилочку на шевський ніж. Днів за чотири, як і ранком і увечорі посидіти, ладний можна буде ножик зробити, з кривеньким гострим лезом.

А покищо, і ДО' ранку навіть,, пилочку треба приховати. У своєму ж щиті під поперечну сув'язь загнати. І поки внизу кавторанґа нема, значить, сміття в обличчя йому не насиплеш, відвернув Шухов у головах свій важкий матрац, набитий не стружками, а тирсою, — і почав ховати пилочку.

Бачили те сусіди його по горі: Альошка-баптист, а через прохід,, на сусідській вагонці — два брати-естонці. Але їх Шухов не боявся.

Пройшов по бараку Фетюков, схлипуючи. Згорбився. Біля губи кров розмазана. Знову, значить, побили його там за миски. Ні на кого не дивлячися і сліз своїх не приховуючи, пройшов повз усю бриґаду,. заліз нагору, уткнувся в матрац.

Як розібратися, то й шкода його. Строку йому не дожити. Не вміє він себе поставити.

Тут і кавторанґ появився, веселий, приніс у котьолку чаю особливої заварки. У бараках стоять дві бочки з чаєм, але що то за чай?

Тільки й того, що теплий та підфарбований, а сам бурда, і дух у нього від бочки — деревиною пропареною і цвіллю. Це чай для простих роботяг. Ну, а Буйновський, значить, узяв у Цезаря справжнього чаю жменьку, кинув у котьолок, та збігав за окропом. Задоволений такий, унизу за тумбочку прилаштовується.

— Ледве пальців не попік під струмом! — хвалиться.

Там, унизу, розгортає Цезар паперу лист, на нього одне;, друге кладе. Шухов закрив матрац, щоб не бачити й не дратувати себе. А знову без Шухова справи в них не йдуть — підводиться Цезар на зріст' у проході, очима якраз на Шухова і підморгує:

— Денисовичу! Там... Десять діб дай!

Це значить, ножик дай їм складаний, маленький. І такий у Шухова є, і теж віін його у щиті тримає. Як от палець у середній кісточці зігнути, як менший ще ножичок складаний, а ріже, мерзотник, сало у п'ять пальців завтовшки. Сам Шухов той ножик зробив, оправив і підгострює сам.

Поліз, вийняв ніж, дав. Цезар кивнув і вних сховався. За збереження його — карцер. Це вже в кого зовсім людського сумління нема, той може так: дай нам, мовляв, ножика, ми будемо ковбасу різати, а тобі хрін у рот.

Тепер Цезар знову Шухову винен.

З хлібом і ножами полагодивши, наступною справою витягнув Шухов капшук. Зараз же він узяв звідти в пучки, рівно стільки, як позичав, і через прохід подав естонцеві: спасибі, мовляв.

Естонець губи розтягнув, ніби усміхнувся, сусідові — брату своєму щось буркнув, і загорнули вони це в пучки окремо в цигарку — покуштувати, значить, що за шуховський тютюнець.

Та не гірший від вашого, куштуйте на здоров'я! Шухов і сам би скоштував, але якимось там годинником, у нутрі своєму, чує, що лишилося до перевірки ледь-ледь. Зараз саме час такий, що наглядачі шастають по бараках. Щоб курити, зараз треба в коридор виходити, а

Шухову вгорі, у себе на ліжку, ніби й тепліше. У ба— раці зовсім не тепло, і так само ж снігом притрушено по— стелі. Вночі промерзнеш, але покищо здається можливим.

Усе це робив Шухов і хліба почав потроху відламувати від двох— сотграмівки, сам же чув мимоволі, як унизу під ним, чай п'ючи, розговорилися кавторанґ з Цезарем.

— їжте, капітане, їжте, не стісняйтесь! Беріть ось рибки вудженої. Ковбасу беріть.

— Спасибі, беру.

— Батон маслом намазуйте! Справжній московський батон!

— Ой-ой-ой, аж не віриться, що десь іще печуть батони. Ви знаєте, такий несподіваний достаток нагадує мені один випадок. Потрапляю я до Архангельського...

Галас стояв у половині бараку від двохсот горлянок, а все ж

Шухов вирізнив, ніби об рейку дзвонили. Але не чув ніхто. І ще зауважив Шухов: увійшов у барак наглядач Кирпатенький — зовсім маленький хлопчина з рожевим обличчям. Тримав він у руках папірець, і з цього, і з поведінки видно було, що він прийшов не куріїв ловити і не на перевірку вигонити, а когось шукав.

Кирпатенький заглянув у папірець і запитав:

— Сто четверта де?

— Тут" — відповіли йому. А естонці цигарку приховали і дим розігнали.

— А бригадир де?

— Ну? — Тюрін з койки ноги на підлогу ледве зсунувши.

— Пояснювальні записки, кому сказано, написали?

— Пишуть! — упевнено відповів Тюрін.

— Здати треба було вже.

— У мене — малописьменні, справа не легка. (Це про Цезаря він і про кавторанґа. Ну, й молодець, бригадир, за словом не спіткнеться). Ручок нема, чорнила нема.

— У мене — малописьменні, справа не легка. (Це про Цезаря він і про кавторанґа. Ну, й молодець, бригадир, за словом не спіткнеться). Ручок нема, чорнила нема.

— Треба мати.

— Відбирають!

— Ну, дивись, бригадире, багато говорити будеш — і тебе посаджу! — без зла пообіцяв Кирпатенький. — Щоб ранком завтра до розводу пояснювальні були в наглядацькій! І зазначити, що заборонені речі всі здані в каптьорку особистих речей? Зрозуміло?

— Зрозуміло.

("Пронесло кавторанґа!" — Шухов подумав. А сам кавторанґ і не чує нічого, над ковбасою там співає).

— Тепер та-ак, — наглядач сказав. — Щ — триста одинадцять є в тебе такий?

— Треба за списком дивитися, — каламутить бригадир. — Хіба ж їх запам'ятаєш, нумери собачі? (Тягне бригадир, хоче Буйнов— ського хоч на ніч урятувати, до перевірки дотягнути).

— Буйновський — є?

— Га? Я! — обізвався кавторанґ з-під шуховської койки, з прикриття.

Отак моторна вошка завжди перша на гребінець потрапляє.

— Ти? Ну, правильно, Щ-триста одинадцять. Збирайся.

— Ку-ди?

— Сам знаєш.

Тільки зідхнув капітан і кахикнув. Мабуть, темної ночі у море бурхливе легше йому було ескадру міноносців виводити, ніж зараз від дружньої розмови у льодовий карцер.

— Скільки діб? — упавши на голосі, запитав він.

— Десять. Ну, давай, давай скоріше!

І тут же закричали днювальні:

— Перевірка! Перевірка! Виходь на перевірку!

Це значить, наглядач, якого прислали перевірку робити, уже в бараці.

Обернувся капітан — бушлат брати? Так бушлат там здеруть, одну тілогрійку залишать. Виходить, як є, так і йди. Сподівався капітан, що Волковой забуде (а Волковой нікому нічого не забуває), і не приготувався, навіть тютюнцю собі у тілогрійку не приховав. А в руку брати — даремна справа. На шмоні відразу ж і відберуть.

Усе ж поки він шапку натягав, Цезар йому пару сиґарет тицьнув.

— Ну, прощайте, браття, — розгублено кинув кавторанґ 104-й бриґаді і пішов за наглядачем.

Гукнули йому у кілька голосів, хто — мовляв, бадьорися, хто — мовляв, не розгублюйся, — а що йому скажеш? Самі мурували БУР, знає 104-а: стіни там кам'яні, підлога цементова, віконця нема ніякого, піч палять — тільки щоб лід зі стіни зійшов і на підлозі калюжа стояла. Спати — на дошках голих, як зубів не розтрясеш, хліба на день — триста грамів, а баланда — тільки на третій, шостий і дев'ятий дні.

Десять діб! Десять діб тутешнього карцеру, як відсидіти їх суворо і до кінця, — це значить на все життя здоров'я позбудешся. Туберкульоза, і з шпитальчиків уже не вилізеш.

А по п'ятнадцять діб суворого хто відсидів — уже ті в землі сирій.

Поки в бараці живеш — молися з радости і не попадайся.

— Ану, виходь, рахую до трьох! — старший по бараку кричить.

— Хто до трьох не вийде — нумери запишу і громадянинові наглядачеві передам!

Старший по бараку — от іще сволота страшна. От і скажи, замикають йото разом таки з нами в бараці на всю ніч, а поводиться начальством, не боїться нікого. Навпаки, його всі бояться. Кого наглядач продасть, кого сам у морду стукне. Інвалідом вважається, тому що палець у нього один одірваний у бійці, а мордою — урка. Ур— ка він і є, стаття кримінальна, але між іншими статтями начепили йому п'ятдесят вісім — чотирнадцять, тому і в цей табір потрапив.

Легка справа, зараз на папірець запише, наглядачеві передасть — от тобі і карцер на дві доби з виводом. То повільно сунули до дверей, а тут так густо, густо пішли, та з верхніх койок стрибають, як ведмеді, і сунуть усі у двері вузькі.

Шухов, тримаючи в руці уже скручену, давно бажану цигарку, зручно сплигнув, усунув ноги у повстяники і вже хотів іти, та пошкодував Цезаря. Не заробити ще од Цезаря хотів, а пошкодував його від душі: десь багато він про себе думає, Цезар, а не розуміє в житті нічогісінько: посилку одержавши, не воловодитися треба було над нею, а до перевірки нести скоріше в камеру збереження. З'їсти

— відкласти можна. А тепер — що ж Цезареві з посилкою робити? З собою усю торбище на перевірку виносити — сміх! — на п'ятсот горлянок сміх буде. Лишити тут — чого доброго, вхоплять, хто з перевірки перший у барак ускочить. (В Усть-Іжмі ще лютіші закони були: там, з роботи повертаючись, блатні випередять, поки задні увійдуть, а вже тумбочки їх вичищені).

Бачить Шухов — закрутився Цезар1, сюди-туди, та пізно. Пхає ковбасу і сало собі за пазуху — бодай з ними на перевірку вийти, хоч їх урятувати.

Пошкодував Шухов і навчив:

— Сиди,, Цезаре Марковичу, до останнього, притулися туди, в пітьмі, і до останнього сиди. Аж коли наглядач з днювальним буде койки обходити, у всі діри заглядати, тоді виходь. Хворий, мовляв! А я вийду перший і вскочу перший. Отак...

І побіг.

Спершу протискався Шухов навально (цигарку скручену оберігаючи, одначе в кулаці). У коридорі ж, спільному для двох половин бараку, і в сінях ніхто вже перед ним не пхався, звірохитре плем'я, а обліпили стіни у два ряди зліва, і в два справа — і тільки прохід посередині на одну людину лишили порожній: проходь на мороз, хто дурніший, а ми; й тут побудемо. І так цілий день на морозі, та ще тепер зайвих десять хвилин мерзнути? Дурнів, мовляв, нема. Здохни ти сьогодні, а я завтра!

Іншим разом і Шухов так само тиснеться до стіни. А зараз виходить кроком широким та ще й скалиться:

— Чого злякалися, придурки? Сибірського морозу не бачили? Виходь на вовче сонечко грітися! Дай, прикурити, дядю!

Прикурив у сінях і вийшов на ґанок. "Вовче сонечко" — так у Шухова у краю місяць жартома називають.

Високо місяць виліз! Ще стільки — і на самому версі буде! Небо біле, аж з пазеленню, зірки яскраві та рідкі. Сніг білий блищить, баракові стіни теж білі — і ліхтарі мало впливають.

Он біля того бараку натовп чорний густішає — виходять шикуватися. І он біля другого. І од бараку до бараку не так розмова гуде, як сніг рипить.

З приступців зійшовши, стало лицем до дверей п'ять осіб, і ще за ними троє. До тих трьох у другу п'ятку і Шухов пришику— вався. Хлібця

пожував, та й з цигаркою в зубах стояти тут можна. Добрий тютюн, не обдурив лотиш — і дерунок, і духмяний.

Потрошку ще з дверей тягнуться, позаду Шухова уже п'яток дві-три. Тепер хто вийшов, цих злість бере: чого ті гади тиснуться в коридорі, не виходять. Мерзни за них.

Ніхто з зеків ніколи в очі годинника не бачить, та й нащо він, годинник? Зеку треба тільки знати — чи скоро підйом? До розводу скільки? до обіду? до відбою?

А все ж кажуть,, що перевірка вечірня буває о дев'ятій. Тільки не кінчається вона о дев'ятій ніколи. Ковбасять перевірку удругий та в третій раз. Раніше десятої не заснеш. А о п'ятій годині, кажуть, підйом. Нема й дива, що молдованин сьогодні перед зняттям заснув. Де зек угріється, там і спить відразу. За тиждень набереться цього сну недоспаного;, так що як у неділю не пересмикнуть — сплять покотом бараками цілими.

Ех, та й повалили ж! повалили зеки з ґанку! це старший по бараку з наглядачем їх у зади шугають! Так їх, звірів!

— Що? — кричать їм перші ряди. — Комбінуєте, гади? На гівні сметану збираєте? Давно вийшли б — давно б і порахували.

Вивалив увесь барак надвір. Чотириста чоловіка в бараці — це вісімдесят п'яток. Вишикувалися всі хвостом, спершу по п'ять чітко, а там гамузом,

— Розберися там, ззаду! — старший по бараку реве з приступців.

Хоч би хрін, не розбираються чорти!

Вийшов із дверей Цезар, скулився — з п он том хворий, за ним днювальних двоє з тієї половини бараку, двоє з цієї і ще кульгавий один. У першу п'ятку вони і стали, так що Шухов у третій опинився. А Цезаря у хвіст погнали.

І наглядач вийшов на ґанок.

— Роз-зберись по п'ять! — хвосту кричить, горлянка у нього велика.

— Роз-зберись по п'ять! — старший по бараку реве, горлянка ще більша.

Не розбираються, хоч би хрін.

Зірвався старший по бараку з ґанку, та туди,, та матом, та в спини!

Але — дивиться: кого. Тільки смирних лупцює.

Розібралися. Повернувся. І разом з наглядачем:

— Перша! Друга! Третя!..

Яку назвуть п'ятку — з усіх ніг, у барак. На сьогодні з начальничком розрахувалися!

Розрахувалися б, якби без другої перевірки. Дармоїди ці, лоби широкі, гірше кожного пастуха рахують: той і неписьменний, а отару гонить, на ході знає, чи всі телята. А цих і напомповують, а все без толку. Минулої зими у цьому таборі сушарень взагалі не було, взуття на ніч у всіх у бараці лишалося — так другу, і третю, і четверту перевірку на вулицю вигонили. Уже не одягалися, а так, у ковдри загорнені виходили. З цього року сушарні побудували, не на всіх, але за чергою через два дні на третій кожній бригаді випадає повстяники сушити. Так

тепер повторні рази почали рахувати в бараках: з однієї половини у другу перегонять.

Шухов ускочив хоч і не першим, але з першого очей не зводячи. Добіг до Цезаревої койки, сів. Зірвав з себе повстяники, зліз на вагонку біля печі і звідти повстяники свої на піч поставив. Тут — хто раніше захопить. І — назад. До Цезаревої койки. Сидить, ноги підобравши, одним оком дивиться, щоб Цезарів мішок у толо— вах не смикнули, другим, — щоб повстяники його не зіпхнули, хто піч штурмує.

— Ей! — крикнути довелося, — ти, рижий! А як повстяником у морду? Свої ставляй, чужих не чіпай!

Сиплють, сиплють у барак зеки. У 20-й бриґаді кричать:

— Здавай повстяники!

Зараз їх з повстяниками з бараку випустять, барак замкнуть. А потім бігати будуть:

— Громадянине начальнику! Пустіть у барак!

А наглядачі зійдуться у штабному — і на дощечках своїх бухгалтерію зводити, чи втік хто, чи всі на місті.

Ну, Шухову сьогодні до цього байдуже. Ось і Цезар до себе між вагонками пірнає.

— Спасибі, Іване Денисовичу!

Шухов кивнув і, як білка, швидко зліз наверх. Можна двохсот— грамівку доїдати, можна другу цигарочку курити, можна й спати.

Тільки від хорошого дня звеселився Шухов, навіть і спать ніби не хочеться.

Слатися Шухову справа проста: ковдрочку чорноватеньку з матраца зірвати, лягти на матрац (на простиралах Шухов не сПав, либонь, з сорок першого року, як з дому; йому дивно навіть, нащо баби простиралами клопочуться, прання зайве), голову — на подушку із стружок, ноги — у тілогрійку, поверх ковдри — бушлат, і: слава Тобі, Господи, ще один день минув!

Спасибі, що не в карцері спати, тут ще можна.

— Щось другої перевірки нема... — Кільґас з своєї койки забубонів.

— Та-ак! — озвався Шухов. — Це треба в комині вугликом записати, що другої перевірки нема. — І позіхнув: — спати, мабуть.

І тут же у притихлому, присмирнілому бараці почув гуркіт болта на зовнішніх дверях. Убігли з коридору двоє, хто повстяники відносив,, і кричать:

— Друга перевірка!

Тут і наглядач слідом за ними:

— Виходь на ту половину!

А вже дехто й спав! Забубоніли, засовалися, у повстяники ноги пхають (штанів ватяних ніхто й не знімає — без них під ковдрочкою не влежиш, задубієш).

— Тьху, кляті! — вилаявся Шухов. Але не дуже гнівався, бо не заснув ще.

Цезар простягнув руку нагору і поклав йому два коржики, два шматочки цукру і один круглий кавальчик ковбаси.

— Спасибі, Цезаре Марковичу, — нагнувся Шухов униз, у прохід, — ану, мішечок ваш дайте мені нагору під голову для безпеки. (Зверху на ході не смикнеш так швидко, та й хто у Шухова шукати буде?).

Цезар передав Шухову нагору свій білий зав'язаний мішок. Шухов підвалив його під матрац і ще чекав, поки виженуть більше, щоб у коридорі на підлозі босому менш стояти. Але натлядач вискалився:

— Ану, там! в куті!

І Шухов м'яко сплигнув босоніж на підлогу (так же хороше його повстяники з онучами на печі стояли — шкода було їх знімати!). Скільки він виступців перешив — усе іншим, собі не лишив. Та він звичний, справа не довга.

Виступці теж відбирають, у кого вдень знайдуть.

І які бриґади повстяники здали сушити — теж тепер добре, хто в виступцях, а то в онучах самих підв'язаних або босоніж.

— Ну! ну! — ревів наглядач.

— Вам дрюка, падлюки? — старший по бараку тут таки.

Вигнали всіх у ту половину бараку, останніх — у коридор. Шухов тут і став при стінці, коло парашної. Під ногами у нього підлога була мокрувата, і льодком тягнуло низом із сіней.

Вигнали всіх — і ще раз пішов наглядач і старший по бараку дивитися — чи не сховався хто, не приткнувся хто у затемку і спить. Бо

як не дорахуєшся — біда, і перерахуєшся — біда, знову пере— перевірка. Обійшли, обійшли, повернулися до дверей.

Перший,, другий, третій, четвертий . . . Уже тепер ШВИДКО' по

одному пускають. Вісімнадцятим і Шухов утиснувся. Та бігом до своєї вагонки, та на підпірочку ногу закинув — шусть! — і вже зверху.

Добре. Ноги знову в рукав тілогрійки, поверх ковдру, поверх бушлат, спимо! Будуть тепер усю ту другу половину бараку в нашу половину перепускати, та нам уже й горя мало.

Цезар повернувся. Подав йому Шухов мішок.

Альошка повернувся. Невдаха він, усім догоджає, а заробити не може.

— На, Альошко! — і коржик один йому дав.

Усміхається Альошка.

— Спасибі! У вас у самих нема!

— ї-їж!

У нас нема, так ми завжди заробимо.

А сам ковбаси кавальчик — у рот! Зубами її! Зубами! Дух м'ясний! І сік м'ясний, справжній. Туди, в живіт пішов.

І — нема ковбаси.

Решта, розсудив Шухов, перед розводом.

І прикрився з головою ковдрочкою, тонкою, непратенькою, уже не прислухаючись, як між вагонками набилося із тієї половини зеків: чекають, коли їх половину перевірять.

Засинав Шухов, цілком задоволений. У дні у нього трапилося сьогодні багато удач: у карцер не посадили, на Соцгородок бриґаду не вигнали, у обід він закосив кашу, бригадир добре закрив процен— товку, стіну Шухов клав весело, з пилочкою на пшоні не попався, підзаробив увечорі у Цезаря і тютюнцю купив. І не захворів, перем'явся.

Пройшов день, нічим не затьмарений, майже щасливий.

Таких днів у його строку від дзвінка до дзвінка було три тисячі шістсот п'ядесят три.

З перехідніх років — три дні зайвих наростало...